રઢીયાળી રાત

સંપાદક

ઝવેરચંદ મેઘાણી,

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય શ્રેણી વર્ષ ૨ : ક્રમાંક ૭

રઢીયાળી રાત

સંપાદક

ઝવેરચંદ મેઘાણી

મુદ્રણસ્થાન

સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય : રાણપુર

નકલ : ૨૦૦૦ * ઇ. સ. : ૧૯૨૫

— મૂલ્ય : આઠ આના —

પ્રકાશક

અમૃતલાલ દલપતભાઇ શેઠ

સંસારના ઝેરી ઘુંટડાઓને
ઘોળી ઘોળી પી જનારી

ઝેરને અમૃત બનાવી
ગીતો રૂપે સંસારને પાનારી

જગતની કાળી રાત્રિઓને
રઢીયાળી કરનારી

નિર્દંભી ને નિરભિમાની
ગુર્જર લલનાઓને

અ ર્પ ણ

ઉ પ હા ર

....ને

....

તિથિ   તરફથી

અનુક્રમ

સુધારો : 'દાદુભા : પૃષ્ટ ૯૪ : દાદુભા મહારાજા વજેસંગજીના ભાઈ નહિ, પણ પુત્ર થતા હતા.

ગીત ૬૩ (રહી ગયેલું)

છુટી મોજડી

[મોરબીની વાણીઆણ અને જીવાજી ઠાકોરની ઘટનાને મળતો જ આ મોચણ અને કોઇ આલા ખાચર નામના કામભ્રષ્ટ કાઠી દરબાર વચ્ચે બનેલો પ્રસંગ છે. સ્ત્રીઓને શિયળનાં કેવાં ગુમાન હતા !]

પાણી ગ્યાં'તાં ઝીલણીઆં તળાવ રે,
ઓઢા બાંધ્યા રે આલે ખાચરે.

કે' તો મોચણ કાંબીયું ઘડાવું રે,
કે' તો રાખું રે રંગ મો'લમાં.

કાંબીયું તારી રાણીયુંને ઘડાવ્ય રે,
મોચી મારશે રે છુટી મોજડી—પાણી૦

કે' તો મોચણ કડલાં ઘડાવું રે,
કે' તો રાખું રે રંગ મો'લમાં.

કડલાં તારી રાણીયુંને ઘડાવ્ય રે,
મોચી મારશે રે છુટી મોજડી—પાણી૦

કે' તો મોચણ ચુડલીયું ઘડાવું રે,
કે' તો રાખું રે રંગ મો'લમાં.

ચુડલી તારી રાણીયુંને ઘડાવ્ય રે,
મોચી મારશે રે છુટી મોજડી—પાણી૦

કે' તો મોચણ દાણીયું ઘડાવું રે,
કે' તો રાખું રે રંગ મો'લમાં.

દાણીયું તારી રાણીયુંને ઘડાવ્ય રે,
મોચી મારશે રે છુટી મોજડી—પાણી૦

કે' તો મોચણ ટીલડી ઘડાવું રે,
કે' તો રાખું રે રંગ મો'લમાં.

ટીલડી તારી રાણીયું ને ઘડાવ્ય રે,
મોચી મારશે રે છુટી મોજડી—પાણી૦

પરિચય

પ્રકૃતિનો પક્ષપાત

કુદરતે તો કૈં કૈં સમૃદ્ધિઓ આ ભરતખંડને પ્રાંતે પ્રાંતે છૂટે હાથે વેરી છે. કાશ્મીરને એણે સદાય લીલી અને લચકતી વનસ્પતિની ઓઢણી આપી; બંગાળાને એણે પાણી પાણી કરીને પલાળી દીધું; મહારાષ્ટ્રને ગગનચુમ્બી કરાડો પહાડો દીધા, અને રાજપૂતાનાને બધી નાજુકતાથી બાતલ રાખી, નર્યું શૂરાતન જ એની નસોમાં ધરબી દીધું. એમ પ્રત્યેક પ્રાંતને તો એણે અકેક જાતની જ બક્ષીસ કરીને બીજી બધી વિભૂતિઓની કુણપ આપી, ત્યારે લાડકવાયી ગુજરાતને તો કુદરતે બધુય થોડું થોડું ને પ્રમાણસર બક્ષ્યું.

પ્રકૃતિ માતાએ ઓઢાડેલી એ નવરંગ ચૂંદડીમાંથી ગુજરાતનું લોક-જીવન અલૌકિક રૂપે દીપી ઉઠયું. સૌરાષ્ટ્રની ખીણોએ અને ખળખળતી નાની ડુંગરીઆળ નદીઓએ પ્રેમશૌર્ય ખીલાવ્યું, તો તાપી, નર્મદા અને મહી નદીના રસાળ પ્રદેશે લાલિત્ય અને નાજુકતા પોષ્યાં. એમ ગુજરાતના વદન પર કૈં કૈં રેખાઓ અંકાઇ ગઇ. કુદરતનો લાડકવાયો આ ગુજરાતી લોક-સમાજ ભાતભાતના રસથી ભીંજાઇને એવો તો ધન્ય બની ગયો કે એના કંઠમાંથી પંખીઓના કિલકિલાટ સરખું ગાન વછૂટવા લાગ્યું.

લોક ગીત

આ ગાન કયું? ગુજરાતના પ્રેમાનંદ કે દયારામ, નર્મદ કે દલપતરામ અથવા તો નાનાલાલ કે નરસિંહરાવ નામના જે કવિઓએ કાગળ અને કલમ લઇને રચ્યું, તે ગાનની આજે વાત થતી નથી. ભલે એ આખું કવિમંડળ ચાહે તેટલાં મધુર ગીત ગાઇ ગયું હોય. આજ તો એવા ગીતની વાત થાય છે કે જેનાં રચનારાંએ કદી કાગળ ને લેખણ પકડયાં નહિ હોય; એ રચનારાં કોણ તેની જ કોઇને ખબર નહિ હોય; અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે કેટલો કાળ વીંધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે તેની યે કોઇ કલ્પના કરી નહિ શકયું હોય. એનું નામ લોક-ગીત. ધરતીનાં કોઇ અગમ્ય અંધારાં પડોમાંથી વહ્યાં આવતાં ઝરણાંનું મૂળ જેમ કોઇ કદાપિ શોધી શકયું નથી, તેમ આ લોક-ગીતોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન પણ અણશોધ્યાં જ રહ્યાં છે, અને તેટલી વિશેષ તાજ્જુબીમાં શોધકો ગરક થઇ ગયા છે. જગતનાં ઉત્તમ ગણાતાં કાવ્યને પણ આંટે તેવી આ

હજારો કંઠસ્થ કૃતિઓ ઉપર એના સરજનહારોએ પોતાનાં નામ જોડી દેવા જેટલો પણ મોહ ન રાખ્યો, એ કાંઇ આજના અલ્પ મનુષ્યોને માટે ઓછી વિસ્મયકારક બીના નથી.

કોણે કોણે ગાયાં ?

ગુજરાતનો લોક-સમાજ ગાવા માટે તલસી ઉઠયો. એની કુંજોમાં જેમ પંખીઓ ટૌકયા વિના ન રહી શકયાં, તેમ ગુજરાતનાં મનુષ્યો પણ ગાયા વગર ન જંપી શકયાં. એના દરજીએ ને મોચીએ સીવતાં સીવતાં ગાયું; ધોબીએ નદીની ભેખડોમાંથી પડછંદા જગાવી પોતાના વસ્ત્રને ધાયે ધાયે ગીતના તાલ બાંધ્યા; વણકરે શાળોના ખટખટાટ સાથે પોતાના સ્વરો મેળવ્યા; ઘાંચીએ પોતાના બળદને પણ રાગે ચડાવી પરોણાનો પ્રહાર કે જીભનો ડચકારો યે કર્યા વિના, એ થાકેલા પશુને ઉત્સાહિક કર્યો; ટીપણી ટીપનારાએ ગાતાં ગાતાં એવા હુલ્લાસથી ટીપ્યું, કે સો સો વરસ સુધી એ ધાબાઓની કાંકરીઓ નથી ખસી; ખાણ ખોદનારાએ ત્રીકમના ઘા દેતાં દેતાં ગીત લલકાર્યાં; મજૂરોએ સૂંડલા સારતાં સારતાં સૂરો છેડીને માથા પરનો ભાર હળવો કર્યો; ગાડાવાળાએ પૈડાંના કીચૂડ કીચૂડ અવાજો સાથે આલાપ મેળવ્યો. એ રીતે લોક-સમાજના ઉદ્યમો અને ધંધાઓ પણ સંગીતાલયો બની ગયાં. લોકોનું જીવન હળવું ફુલ જેવું થઇ ગયુ. પોતાના સંતાપોમાંથી લોકોએ રાહત મેળવી.

અને લોકોનાં ઘર આંગણાંમાં એ ગીતો કેવી કેવી રીતે દાખલ થઇ ગયાં ? ઘંટી દળતાં ને છાશ ઘૂમાવતાં સ્ત્રીઓએ પ્રભાતીયાં છેડ્યાં; સોતાં ને ઝાટકતાં સૂરો લલકાર્યાં. નાથબાવાઓ રાવણહથ્થો લઇ લઇને, બટકું રોટલાથી રાજી થતા થતા, ઉંબરે ઉંબરે ઇતિહાસનાં, વૈરાગ્યનાં કે પ્રેમનાં ગીતો ગાતા ગયા; શરણાઇઓવાળાએ શરણાઇમાં, વાદીઓએ મોરલીમાં, ગોવાળોએ વાંસળીમાં અને કણબી કોળીઓએ પાવામાં એ બધા સ્વરોને ઉતારી લીધા.

સ્ત્રીઓના ગીતો

પરંતુ આજે તો એ વિશાળ ગીત-સૃષ્ટિના એક ખુણાને જ આપણે તપાસી રહ્યા છીએ. એ ખુણો ગુર્જરી સ્ત્રીઓને ગાવાના રાસડા નામે ઓળખાતાં ગીતોનો છે. ગુર્જર નારીએ કેટલું કેટલું ગાયું છે ! એણે તો સીમન્તનાં ગીતોથી શરૂ કરીને ગર્ભમાં બેઠેલા બાળકને ગીત-રસ પીવાડયો છે. પૃથ્વી પર પહેલવહેલાં એ બાળકના કાન મંડાતાં જ તેમાં માતાના મુખનું જ ગીતામૃત રેડાયું છે. એને નીંદરની લ્હેરો પણ માતાના

હાલરડાંમાંથી મળી છે. એ ન્હાતો ન્હાતો પણ માતાની સ્વર-ધારામાં ભીંજાતો હોય છે. એની રમતોનાં જોડકણાં પણ કોઇ અજાણી માતાએ જ રચી દીધાં હોય છે. એ નિશાળે બેસે, જનોઇ ધારણ કરે, વરે, પરણે અને જગતમાં સંતતિની ભેટ ધરે, ત્યારે પણ જનેતાએ જ એના જીવનમાં ગીતોનાં અમૃત સીંચ્યા છે. આખરે એના મૃત્યુ ઉપર પણ માતાએ જે રૂદન કર્યું છે, તેમાં યે એક વિલાપનું મર્મવેધક ગીત મૂકયું છે. જેને જગતે છાજીઆં કહીને નિંદ્યાં છે, તે માતાના હૈયાનું કરૂણ-ગાન નથી તો બીજું શું છે?

રાસડા

પરંતુ આ પુસ્તકની મર્યાદા તો એ બધા પ્રકારો સુધી યે પહોંચતી નથી. આજ તો ગુર્જરી મહિલાઓએ એક વખત પેટ ભરી ભરીને માણેલી 'રઢીયાળી રાત'નો પરિચય કરાવવો છે. આજ ઘણુંખરૂં તો એ રાત ભૂતકાળની જ વસ્તુ બનીને સાંભરી રહી છે. આપણા ક્રૂર સમાજે અને આપણા જીવન-વિગ્રહે મળીને નારી જીવનના લોપ કરી નાખ્યો છે. એટલે આજની રાત્રીઓને રઢીઆળી બનાવવા જેટલુ ચૈતન્ય ગુર્જર રમણીઓમા રહ્યું નથી.

રઢીયાળી રાત

કેવી હતી એ રઢીઆળી રાત્રી? આકાશના ચોકમાં જયારે ચંદ્ર રાણી પોતાની કોટિ કોટિ તારલા રૂપી સહીયરોને લઇને જાણે કે રમવા નીકળતી, ત્યારે ગુજરાતની શેરીએ શેરીએ કુમારિકાઓનાં ને નવોઢાંઓના વૃંદો વળતાં. પુરૂષવર્ગ કાં પોઢી ગયો હોય, ને કાં પોતાની મેડીએ બેસી કાન માંડતા હોય. તે ટાણે લજ્જાળુ ગુજરાતણુ કે પ્રગલ્ભા કાઠીઆવાડણનો કંઠ ભેદાતા ગગનમાં સ્વરોનો ગબારો ચડતો કે

"રાધાજીનાં ઉંચાં મંદિર નીચા મોલ, ઝરૂખે દીવા બળે રે લોલ,
"રાધા ગોરી ગરબે રમવા ચાલો, સાહેલી સહુ ટોળે વળે રે લોલ."

કોણ કોણ સાહેલી? અને કેવી કેવી રૂપાળી એ સાહેલી?

"ત્યાં છે મારા રૂપસંગભાઈની ગોરી, મુખડલે ઝાંખી ઝરે રે લોલ
"ત્યાં છે મારા માનસંગભાઈની ગોરી, હાથડીએ હીરા જડ્યા રે લોલ
"ત્યાં છે મારા દેવસંગભાઈની ગોરી, પગડીએ પદમ જડ્યાં રે લોલ."

એ 'ગોરી' શબ્દ તો જાણે કોઇ રસિકાઓનું ચિત્ર ખડું કરતો. એ રસિકાઓનાં લાંબા ચૌડાં તે વળી વર્ણન હોય? એના એકેક અંગની કાંતિ વર્ણવીને આખી કંકુવરણી કાયાનો ભાસ કરાવી દેવાય. અને પછી તો ન આવેલી હોય તેવી ગોરીઓને તેડાં મોકલાય.

"હું ઉભી મારા ઓરડીઆને બાર ;જો,
સૈયરૂં આવે રે મુજને તેડવા રે લોલ."

પરંતુ એમ કેમ જવાય? ઉમંગ તો ઉછળે છે. પણ પોઢેલાં વડીલોની આમન્યા કાંઇ લોપાય? સૈયરો એનાં સહુ વડીલોને જગાડીને એ શરમાળ સુંદરીને રજા અપાવે છે. અંતે સાયબાની રજા લેવાય છે. ગોરીને એના ઝીણા સાળુની ગાતરી બાંધી લેવા, હળવે ફુદડી ફરવા, ધીરે તાળી પાડવા ને ઝીણે રાગે ગાવાની શીખામણ દેનારો સ્વામી અપૂર્વ હેતથી ઉભરાતો હશે! અને ગોખમાંથી એ પાતળી લજ્જાવતીને એ ટાણે રમતી દેખીને એનું જીવન ધન્ય બનતુ હશે.

એવી એવી ગોરીઓ એકઠી થાય, ઓઢણાંની ગાતરી વાળી છાતી પર અકેક કે બબ્બે ગાંઠો વાળે, પછી ભાન ભૂલે, ધરતીને ધ્રૂજાવે, ગગનને ગજાવે. પચાસ પચાસ હાથના તાળોટા પડતા હોય પણ જાણે કે એક જ સુંદરી ગાઇ રહી છે તેવો અચૂક તાલ જળવાય. નદીના વ્હેન જેવી સરલ મૃદુતાથી એનો કંઠ-સ્વર વ્હેવા માંડે, વ્હેન તૂટે જ નહિ, મીઠાશ ટપકતી જ રહે. ગળાના સાતપડા ગળણામાંથી ગળાઇને જાણે ગીતની ધારા રેલે. એ વખતે આકાશ અને ધરતીની સૃષ્ટિ શું એક નહોતી થઇ જતી? ચંદ્ર અને તારાઓ શું એ રાસડાનાં મુંગા પ્રેક્ષકો નહોતાં લાગતા? વાયરા થંભી જતા એ શુ કેવળ કલ્પના જ હતી? હતી તો કલ્પના, પણ રમણીય સત્ય લાગતું. સત્ય વસ્તુ-સ્થિતિને થોડીવાર મિથ્યા માની લેવાનું મન થતું. પ્રેક્ષકોનાં મન રંજન કરવા કે સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાની વાંછના માટે યોજાયેલા એ જલસાઓ નહોતા, પણ પોતાના ઉમળકા ઠલવવાની, જીવનનાં સુખદુ:ખ હસી કે રડી કાઢવાની, કલાને જીવનમાં ભરી લેવાની, એટલે કે નિજાનંદની એ રમતો હતી. માત્ર અજવાળી રાત્રીઓના જ એ આનંદો નહોતા. જે પ્રાંતની અંદર કૃષ્ણ જેવા પ્રેમાવતારે કાળી કુબ્જાને બીજી સોળ સો સુંદરીઓથી ય વધુ વ્હાલી ગણી, તે પ્રાંતની નારીઓને તો શ્યામ વર્ણા મનુષ્યોમાં ય સુંદરતા જોવાની દ્રષ્ટિ હતી, "કાળી કામણગારી" લાગતી; અને તેથી જ કૃષ્ણપક્ષની કાળી ઘોર રાત પણ ગુર્જર સુંદરીઓને તો રઢીયાળી જ થઇ પડી અંધકારમાં ચાંદરડાં અધિક તેજસ્વી જણાતાં. કુદરતના કાળા પછેડામાંથી રાત્રીનું મ્હોં વધુ રહસ્યભર્યું ને રસભર્યું દીસતું. જગતની કદ્રૂપતાને પણ એ કાળાશ છૂપાવી રાખતી. બાકી તો કાળાશની એ બધી ભયાનકતાને આ સુંદરીઓ પોતાના સૂરો વડે જ રઢીયાળી બનાવી દેતી.

એ રાસડા ક્યાં?

સાગર વલોવાયો તેમાંથી વિષ અને અમૃત જેવાં કૈંક રત્નો નીકળ્યાં. મહીડાં વલોવાય છે તેમાંથી માખણના પીંડા ઉતરે છે. તેવી રીતે સ્ત્રીઓનાં હૈયામાં જ્યારે સુખ દુઃખ, આશા નિરાશા, ઉમંગ કે આઘાત જેવી કોઇ પણ બળવાન ઉર્મિ રવાઇને રૂપે ઘૂમવા માંડી, ત્યારે તેમાંથી આ રાસડા નીકળ્યા. નજીવા કે મહત્ત્વના, જેટલા જેટલા મનોભાવો નારી-હૃદયે અનુભવ્યા હશે, તેમાંનો એકેય મનોભાવ ગીતમાં ઉતર્યા વિનાનો નથી રહ્યો. કેમ રહી જાય? નિખાલસતાના એ દિવસો હતા. હૈયું દબાવીને દંભ કરતાં આવડતો નહોતો. દરેક મનોભાવ જીવનમાંથી આપોઆપ ફુટી નીકળેલો હતો. અને એ expression-ઉચ્ચારણ શોધતો હતો. સ્વરોની અને શબ્દોની શી રમ્ય નકસીમાં એ અંકાઇ ગયો! ભરથારે ઘરની નારી સાથે રીસામણાં લીધાં હોય, મેણાં માર્યા હોય, અબોલડા આદર્યા હોય, એ વાતનું મહત્ત્વ દંપતિ-જીવનમાં કાંઈ જેવું તેવું હોતું. એની બધી ક્ષુદ્રતા કવિતામાં ઉતરતાં મહાન બની ગઇ. કઠોરતા બધી કરૂણ રસમાં ભીંજાઇને પ્રવાહી બની ગઇ. એવું સામર્થ્ય આ સ્ત્રીઓના કવિત્વમાં દેખાય છે પુરૂષોની સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની ઇર્ષ્યા, આશંકા, અગર પ્રીતિ, જે કાંઇ હો, તેનું રાસડા વાટે પલળવા માટનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કે જાડામાં જાડો ભાવ પણ જોરદાર કાવ્યમાં આ સ્ત્રીઓ ઉતારી શકી છે. વહાલાંઓના વિજોગ અને અવસાન ગાઇને તો સ્ત્રીઓએ હાથ ધોઇ નાખ્યા છે. બાર બાર વરસે ઘેર આવનારો રજપૂત ઘરમાં પોતાની ઘરનારને ગોતે છે. પણ એ 'પાતળી પરમાર' જડતી નથી. પાપણી માતાએ એની હત્યા કરીને લોહીભીની એની ચુંદડીને નેવે લટકાવી છે. પુરૂષનો સંયમી પ્રેમ એ જમાનાની બધી ય આમન્યાને લોપવા જેટલો ઉગ્ર બને છે. લાગણી સમાવી શકાતી નથી. માતાએ વારે વારે બહાનાં બતાવ્યાં: બેટા હેઠો બેસીને હથીઆર છોડ: હમણાં દળીને આવશે: ખાંડવા ગઇ છે: ધોવા ગઇ છે: અરે માડી! એમ તે કેમ હથીઆર છુટે? નદીએ અને નહેર, ઘંટીએ ને રથડે, અને ખારણીએ ખારણીએ રજપૂત ફરી વળ્યા પણ ક્યાં યે

" નો દીઠી પાતળી પરમાર રે જાડેજી મા
મોલુંમાં દીવો ઝગ બળે રે "

આખરે એ નેવે તે નવરંગ ચુંદડીનો ભેદ ફુટી ગયો. એ પતિની વેદનાને આજનો કવિ કેવી રીતે માપત? કેટલા નિઃશ્વાસ અને ઉદ્‌ગાર કઢાવત! કેટલાક તો લાંબો લાંબો વિલાપ લખીને એમાં રતિ-ક્રીડાનાં યે બેહુદાં સંભારણાં મુકી કરૂણારસનો ઘાત કરત. પણ

આંહી તો એ વેદનાને શબ્દો આપનાર કોઇ નારી હશે. એને ખબર હશે કે વહાલું મરે ત્યારે સાચા પ્રેમને શી લાગણી થાય. મરનારનાં વસ્ત્રો વીંખવાનું મન થાય. વસ્ત્રો જોઇ જોઇ વેદના વધે. એનાં બચકાં વીંખાય. કદાચ એ બચકામાં કંઇક કાગળ ચીઠ્ઠી પડેલ હશે ! 'પાતળી પરમાર'ના બચકામાં શું હતું? કાગળની કટકી યે નહોતી. પણ કાગળોના પાનાં ને પાનાં પણ કદી ન દાખવી શકે તેવો પ્રેમ દાખવનારી 'કોરી' ટીલડી અને 'કોરી' ઓઢણી હતી લોક—ગીતની રચનારીએ માત્ર "કોરી" શબ્દમા જ એ બાર બાર વરસભર ધારણ કરેલા શણગારહીન શિયળવ્રતનું ને એ વિયોગ–વેદનાનું માપ બતાવ્યું. 'પાતળી પરમાર' કોને માટે શણગારો સજે? સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રાભૂષણો તો સૌભાગ્ય-ચિન્હો છે. ઉપભોગની વસ્તુઓ નથી. એ 'કોરાં' કપડાંએ પોતાની મુંગી વાણીમા બધુ ય કહી દીધુ. અને એવી વાણીને સમજનાર ભરથારે બધુ ય સમજી લીધુ

એમ હરકોઇ રાસડા તપાસીએ તો તેમાં શબ્દે શબ્દે ધ્વનિ છે. ઉમળકાનાં અલ્પભાષી દબાણ છે. અને જેટલાં વધુ દબાણ. તેટલી જ વધુ એની ઘાયલ કરવાની તાકાત છે. ધનુષ્યની કમાન જેટલી વધુ જોરથી ખેંચાય છે તેટલા વધુ વેગથી એનું તીર છૂટે ને મર્મના મધ્યબિન્દુ વીંધે. તેવી જુક્તિ આ આ ગીતોમાં જોવાય છે

એક જ ગામમા સાસરીયુ ને પીયરીયુ : ઘણે દિવસે દીકરી મા પાસે ગઇ. માએ સુખદુઃખના સમાચાર પૂછયા. દીકરી વધુ કાંઇ ન બોલી. માત્ર એક જ નિસાસો મુકયો કે

"સુખના વારા તો માડી વહી ગયા;
"દુઃખનાં ઉગ્યા છે લીલાં ઝાડ જો,
"કુવળા સાસરીમાં ઝીલવું."

ત્રીજું એક માનવી સંતાઇને ઉભું હતું તે આ સાંભળી ગયું. બીજું તે કોણ હોય? ચુગલીખોર નણંદબા. અરર ! આપણાં 'મોટાં ખોરડાં' ને વહુએ વગોવ્યા ! આખા કુટુંબમાં વાત વિસ્તરી ગઇ ઘણા દિવસથી બળીઝળી રહેલા 'પરણ્યાજી'ના કાન ભંભેરાયા. કંકાસ જોઇ જોઇને હારી ગયેલા એ બાપડા પુરૂષે અફીણ ઘોળ્યાં. પોતાની ને પત્નીની વચ્ચે છલકતી વાટકી ધરી. જટબાં ઝાલીને પાઇ કાં ન દીધું? પછાડીને છાતીએ કા ન ચડી બેઠા? ગળું દાબી દેતાં ન આવડયું? ના, ના. એ તો સમદુઃખી હતો. દૈત્ય નહોતો. એ તો બલિદાન દેતો હતો, ભક્ષતો નહોતો. એણે કહ્યું :

"પીવો ગોરી, નકર હું પી જાઉં લો."

અને એવું કહેનાર ભરથારની 'ગોરી' કેટલી વાર લગાડે? શી દલીલ, શી આજીજી કરવા બેસે? લાગણીઓના કેવા બળવાન પડઘા પડતા! "ઘટક દઇને ગોરાંદે પી ગયાં." અને આવતે ભવ પણ એ જ પતિ મળજો, એવી ગુપ્ત પ્રાર્થના સૂચવનારૂં, લગ્ન વખતનું ઘરચોળું લઇને ગોરીએ સોડ તાંસી! મરતાં મરતાં એ પરણેતી ગઇ. એના મૌનમાં જ આ રાસડાની રચનારીએ કરોડો કાવ્યો રેડી દીધાં છે.

એવી ઘટનાઓ તે દિવસ બનતી. પણ બનીને રાસડામાં ઉતરી જતી. એ વખતના સમાજનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક રાતે સજીવન બનતો. આજ સુધી એવી ઘટનાઓ ચાલુ છે. પણ આજ એનાં કાવ્યો નથી રચાતાં. રચાય છે તો તેની રેખાઓ ફુટતી નથી. કેમકે માનવીએ પોતાના અંતર્યામી કલાકારને મુંઝવી માર્યો છે

એ પ્રમાણે જ કુટુંબ-સંસારના જુદા જુદા સંબંધો આવાં સુરેખ ગીતોમાં ચીતરાઇ ચૂક્યાં છે. નણંદ અને ભોજાઇ વચ્ચેની કુદરતી ઇર્ષ્યાખોરી, સાસુ અને વહુ વચ્ચેની ઘડાપીટ, ભાઈ અને બ્હેન વચ્ચેનાં હેતપ્રીત, બ્હેનનું સહજ સહજમાં દુભાય તેવું આળું બનેલું હૈયું, દેરાણી જેઠાણી વચ્ચેના વાદવિવાદ, સંતતિ વગરની નારી પર વરસતાં વાક્બાણ મેણાં, દીકરાની અબળખા, વસ્ત્રાલંકારના કોડ, વગેરે સેંકડો વાતો તે વખતના સારા અને માઠા કુટુંબ-ચિત્રની રેખાઓ બનીને રાસડામાં ઉતરી પડી. ચિત્રો જ આલેખાઇ ગયા. દિવસ-ભર ભોગવેલાં જે કઠોર દુઃખો, તે રાત્રીએ રાસડાઓમા નીતરીને મધુર સંવેદનો બની ગયા. અને માત્ર વિલાપો જ નથી થયા ક્યાં. માર્મિક વિનોદ કરવામાં પણ આ રાસડાની રચનારીઓને આંટે તેવા કવિઓ ઓછા જ અવતર્યાં છે. એ થોડા નમૂનાઓ આ સંગ્રહમાં આપ્યા છે. પ્રત્યેકનું પૃથક્કરણ કરવાનો અવકાશ નથી. વાચકની રસવૃતિ જ તે બધાંના મર્મો વીણી લેશે.

એમ દંપતિ-જીવન ગવાયું, કૌટુમ્બિક જીવન કવિતામાં ઉતર્યું, તેજ રીતે સ્નેહ-જીવનનો શૃંગાર રસ પણ એટલી જ તીવ્રતાથી ગવાયો. એ શૃંગાર ગવાયો પોતાના જીવન વિષે, પણ ચડી ગયો રાધા-કૃષ્ણને નામે. વિયોગના મહિનાઓ મવાયા, સૂની સેજલડીની વેદનાઓ ગવાઇ, ગોપીઓને નામે અભિસાર ગવાયા, રીસામણાં અને મનામણાં પણ એ પ્રભુને આરોપાઇને ગવાયાં. એનો આખો વિભાગ જ નિરાળો અને બહોળો છે. એમાં આપણા અસલી લોક-સંસારની નબળી

ચારિત્ર્ય—નીતિની પણ તસ્વીર હડી છે. પણ સલજ્જ અને સુમર્યાદ શૃંગાર એની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો છતાં સ્ત્રીઓને મ્હોંએ ગવાઇને કેવું રમણીય અને માર્મિક રૂપ ધરે છે તેની વાનગી "ક્યાં રમી આવ્યાં !" એ રાસમાં દેખાશે.

ગામ અને દેશનો ઇતિહાસ પણ ગીતોમાં ગૂંથાઇ ગયો. પુરાણોની સુંદર કથાઓ પણ માણભટ્ટોને મુખેથી સાંભળી સાંભળીને સ્ત્રીઓએ પોતાના રાસોમાં તેનું દોહન કરી લીધું. ગામના અને દેશના શુરવીરોને એણે શૂર ચડાવ્યાં, વીર-મૃત્યુ વ્હોરનારાનાં એણે ગીતો વડે શ્રાદ્ધ સાર્યાં, અણલખ્યા ઇતિહાસને કંઠસ્થ કરીને સજીવન રાખ્યો. બહારવટીઆઓનાં પરાક્રમો અને સિતમો એવી જ બહાદૂરી ભરી ભાષામાં ઉતરી ગયા. કેવી એ ભાષા ?

" ડુંગરે ડુંગરે કાદુ તારા ડાયરા.

"દારૂ ગોળાની વાગે ઠારમઠોર રે

મકરાણી કાદુ,

"જૂની વસતી જમાદાર માર્યો મા."

તે વખતે વર્તમાનપત્રો નહોતાં. પુસ્તકો વાંચનારો તો એ વર્ગ નહોતો. લેખકોની જરૂર નહોતી પડી. એ બધી ગરજ આ રાસડા વડે સરી જતી. સમાજના જીવનમાં જે જે હાસીજનક કે તિરસ્કરણીય વાતો બનતી, તેનાં ટોળ ચિત્રો—કાર્ટૂનો પણ રાસડામાં જ અંકાયે જતાં. દીવાનોના જુલમ, રાજાઓની કુદૃષ્ટિ, અધિકારીઓની રૂશ્વતખોરી, અદાલતોનાં ન્યાય નખરાં : એ બધાં ટપોટપ રાસડાનું રૂપ ધરતાં. આખા સમુદાયમાં ગામડે ગામડે એ રાસડા પ્રવાસ કરતા, લોકમત કેળવાતો અને મોટા ચમરબંધીઓની પણ આબરૂ ધૂળ મળતી. મોરબીની વાણીઆણે જીવાજી ઠાકોરને સંભળાવેલા જવાબો એના નમુના જેવા છે. 'મઠયમ બહેનને કાપડું" અંગ્રેજી અદાલતોની ભવાઇ ખુલ્લી પાડીને ક્યારનો યે, વર્તમાનપત્રોના જન્મ પહેલાંનો કોણ જાણે ક્યારનો યે આપણા લોક-સમાજને એ શિક્ષણ આપી રહ્યો છે !

લોક-જીવનમાં તો જે જે નવા પ્રવાહનો ખળકો આવતો તેની નોંધ રાસડા રૂપે તાબડતોબ લેવાઇ જતી. મુસલમાનોનું આક્રમણ અને તેની સંસ્કૃતિની છાપ પણ રાસડાઓમાં પડી છે.

એક જ વાક્યમાં સમેટીએ તો આ 'રઢીયાળી રાત'ના રાસડાઓ લોક-સમુદાયના જીવનની સાચી, સુરેખ, સાંગોપાંગ, તસ્વીરો છે. એ પ્રત્યેક રાસડામાં લોક-લાગણીઓના સચોટ ધબકારાના પડઘા છે.

એમાં તે સમયનાં પશુ પંખીઓ જાણે કે માનવ સુખદુઃખનાં સમભાગી થઇને વિચરતાં દેખાય છે. વનસ્પતિ પણ માનવ આત્મા સાથે અનુકમ્પા બતાવતી ઉભી છે. એ વૃક્ષો ને પશુપંખીઓ કોઇ અણદીઠ સૃષ્ટિમાંથી કેવળ કવિતાની શોભા માટે, કેવળ પ્રથાના પાલન ખાતર જ નહોતાં આણવામાં આવતાં. એ બધાં તો મનુષ્યોનાં નિત્યનાં સહચરો હતાં. કેવળ સુંદર સુંદર વસ્તુઓનું જ સ્થાન સાહિત્યની અંદર હોઇ શકે એમ પણ નહોતું. કારેલી, તૂંબડી અને તાંદળીઓ: મીની, કૂત્તો અને કાગડો: એવાં પ્રાણીઓ ઉલટું વધુ સ્વાભાવિક સ્થાન, આ સાચાં સંસાર-ચિત્રોમાં પામતા અને એ ચિત્રોની અપૂર્ણતા પૂરતાં. દેવ અને દેવીઓ પણ આ દુઃખીયારી દીકરીઓના સંસારમાં સાંત્વન દેતી, દાદ ફરીયાદો સાંભળતી ને પ્રાર્થના પૂરી કરતી દેખાય છે.

પહેરવેશ

એવા રસભરપૂર રાસડાને ગાવા માટે જેમ સુંદરીઓનાં ગળાં મીઠાં હતાં, ધારેલી અસર ઉપજાવનારા ઢાળ જેમ એ ગળામાંથી જન્મતા, તેમ એના હાથ પગની અંદર પણ એ ઢાળો અને તાલોની સાથે ઐક્ય સાધવાની કળા હતી. લોહીનું એકે એક બિન્દુ તાલને અનુસરતું હોય ત્યાં હાથ પગની તો વાત જ ક્યાં કરવાની રહી? અને એ અંગેઅંગોના આવા સુંદર ઐક્યમાં બીજું ઐક્ય પહેરવેશનું ભળી જતું. લોક સમુદાયની નારીઓ હજુ ય જે લેંગા પહેરે છે. તેના ઘેર જોઇને આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ. એમાં કપડાંની ઉડાઉગીરી માની લઇએ છીએ. વાસ્તવિક, પૂર્વે તો એ ઉડાઉગીરી નહોતી. રાસડા ગાતી વખતે સુંદરીઓનાં શરીર હિલોળે ચડતાં, ને સાથે એ ઘેરદાર ઘાઘરા પણ ઝુલી ઉઠતા. પગ અને કમર ઉપર એ બંધનોરૂપ ન બનતા, ઉલટા નૃત્યને વધુ બહલાવતા. વાદળાને એના શઢ જેમ વધુ વેગ આપે તેમ આ ઘેરદાર પહેરવેશ પણ રાસડાઓને ગતિ આપતો. છતાં અંગોની એબ તો પૂરેપૂરી ઢાંકતો. આજનાં શિષ્ટ ગણાતાં સાંકડા ને ચપોચપ વસ્ત્રોમાં એવો મલાજો નથી. કમરથી નીચે જેમ આવો ઝુલતો પોશાક જરૂરનો હતો, તેમ કમરની ઉપર પાછું કસકસતું વસ્ત્ર જોઇયે, કે જેથી હાથને મોકળાશ મળે અને છાતી ટટ્ટાર રહે. માટે જ ચારે છૂટે છેડે ઝુલતાં ઓઢણાને તેઓ છાતી ઉપર બાંધી લેતાં. છેડા સિવાયનો બધો ભાગ બન્ને બાજુએ ઝુલી પડીને પીઠના ઉપર કમાનવાળા પડદાનો આકાર ધારણ કરતો. એ બધામાં કેવળ સગવડ જ નહિ, પણ કળા હતી. યુક્તિદાર ગોઠવણ હતી. નજરે જોયે જ એ યુક્તિ સમજી શકાય.

હાથમાં ઝીણી, કેવળ નાજુકતાનો દેખાવ કરનારી બંગડીઓ નહોતી. પણ રાસડાના સ્વરો સાથે રણઝણી ઉઠે તેવાં તાકાતદાર, ઘુઘરી–જડિત ઘરેણાં હતાં. પગમાં રૂપાનાં કડલાં અને કાંબીઓ હતાં તે પ્રત્યેક ઠમકાની સાથે પરસ્પર અથડાઇને રણકતો સ્વર પૂરાવતાં. આંગળીમાં અણવટ અને વીંછીઆ હતા તેનો અવાજ પણ જાણે કે અલંકારોના ' સા રે ગ મ પ ધ ની સા'માં એક રૂપ બની જતો. માથે પહેરાતી ડામણી, કાને હીંચકતી પાંદડીઓ અને કંઠમાં હીંડળતા વિધવિધ હારોની કરામત પાછળ પણ જીવનના આ નૃત્યની–આ 'રઢીયાળી રાત'ની દૃષ્ટિ હતી. એની શોધ કેવળ નાજુકતા અને નિરૂદ્દેશ ઠાઠમાઠ માટે નહોતી થઇ.

આજ એ લોક–સમુદાયના પુરૂષવર્ગનાં ઘેરદાર કેડીયામાં પણ એજ જુક્તિ રહેલી છે. કૃષ્ણના વાઘાનો જ એ અરઘો અરધ રહેલો અવશેષ છે. ગરબી લેતી વખતે એ કેડીયાં પણ કેવાં ઝુલતાં જાય છે! પાઘડીનાં છૂટાં છોગાં અને નાડીનાં ઘુંટણ નીચે ઢળકતાં, નવરંગી હીરના ફુમકા પણ એ રાસક્રીડાનાં રૂપાળા અંગો હતા.

ગરબો

નવરાત્રીના ગરબાની કલ્પના કોઇએ તપાસી છે! કેટલી મરત એ કલ્પના છે! આપણે ક્ષુદ્ર ગણી કાઢેલી સ્ત્રીઓએ કરેલી એ કલ્પના છે. 'ગરબો' બીજે ક્યાંય, કોઇ પણ દેશમાં કે ગુજરાત સિવાયના કોઇ પણ પ્રાંતમાં સરજાયો નથી. માટીના એક નાનકડા ને નજીવા વાસણમાં દીવાના પ્રકાશને પૂરી દેવો, અને પછી સો સો છિદ્રો વાટે એનાં કિરણોને રમતાં મેલવાં: ચોમેર ફરતી, તેજ અને છાયાની જાળીઓ છવાઇ જાય! પ્રકાશનાં જાણે મોતી પરોવીને ગાલીચા ચંદરવા પાથર્યાં હોય! કિરણોની કેવી રમણીય ફુલગૂંથણી! અને એ ગરબો પોતાને માથે મુકીને કન્યાઓ જ્યારે ચાલે ત્યારે તો પ્રત્યેક માથા ઉપર અકેકે આકાશ ખડું થાય. કેટલાં ય આકાશો જાણે કે નાનકડાં રૂપ ધરી ધરીને ધરતી ઉપર રમવા ઉતરી પડ્યાં હોય એવું લાગે.

પણ ગુર્જરી સ્ત્રીઓની કલ્પના તો એથી યે વિશેષ મરતી ખેલી શકી છે. ગવાયું છે કે

"પ્રથમીથી પાવાગઢ મોટો રે,
"મા તમે શાના લીધા વાદ
"વીંઝણો રમવા ચડયો રે લોલ.

અથવા •
"માજી તમે ગરબે રમવા આવો,
જાવાનો મા કાળકા રે લોલ."

પહાડોના શિખર પરથી દેવીઓ જ્યારે સોળે શણગાર સજી, સેંથલે સીંદુર પૂરી અને માથા ઉપર ગંજાવર ગરબા માંડી માંડી રાસડા રમવા ઉતરતી હશે, ત્યારે એ કાળી રાત્રીઓમાં ઝોકાર અજવાળાં છવાતાં હશે, જોગમાયાઓનાં વિરાટ વસ્ત્રાલંકાર ઝળક ઝળક થતાં હશે, અને પહાડોનાં હૈયાં વીંધે તેવા સૂર છૂટતા હશે એમાં ય પવન પોતે વીંઝણો બનીને ફરકતો હશે. એ ભવ્ય કલ્પના આપણી બ્હેનોની હથેલીમા તો રમકડાની પેઠે અહોનિશ રમી રહી હતી. એ કલ્પનાની બાથમાં વિરાટ સ્વરૂપો પણ સમાઇ જતાં અને નાજુક ભાવો પણ નાચતા ગરબો વિરાટ છે અને નાજુક પણ છે. ગરબાની કલ્પના અજોડ છે.

રઢીયાળી રાત્રીનાં જાગરણોમાં આ ગરબાનું સ્થાન, દેહમાં આત્માના સ્થાન જેવું મહત્ત્વનું છે સુંદરીઓનો અંતર્યામી પોતે જ જાણે ગરબાનું રૂપ લઇને આખા વૃંદની વચ્ચે બેસતો અને એના હુલ્લાસ કે આક્રંદનો અબોલ સાક્ષી બળતો.

એ સર્જન શક્તિના અવશેષ

સ્ત્રીઓની આ અપૂર્વ સર્જન શક્તિનો હજુ યે છેક તો લોપ નથી થઇ ગયો. એટલું ખરૂં કે હવે એના છિન્નભિન્ન જીવનમાં, લાગણીઓના પડઘા અગાઉના જેવા સ્પષ્ટ પડતા નથી. ઉર્મિનાં એવાં બળ તો આ યુગમાંથી જ ઓસરી ગયાં છે. આકાંક્ષાની તીવ્રતા અને વેદનાની ઉગ્રતા હણાઇ ગઇ છે. એટલે યુગ પોતે જ કવિત્વહીન બન્યો છે. છતાં કવિતાના કોઇ કોઇ ચમકારા ક્યારેક ક્યારેક દેખાઇ જાય છે. આ સંગ્રહમા જ એવી ઐતિહાસિક કૃતિઓ શામિલ છે, કે જેને રચાયાં બહુ સમય નથી ગયો. એના ઉપર અમરતાની છાપ છે ઉપરાંત, કુંડલાની નાવલી નદી થોડાં વર્ષો પર રેલી હતી તેનો કોઇ રમણીએ રાસડો જોડયો છે. તેમાં એક કલ્પના આવે છે:

> " ઝળકતા દીવડા બળે મો'લમા રે લોલ,
> " મો'લમાં બેઠી મેમાણીઆણી જાય જો
> "નાવલી રેલો ને તાણ્યા કુંડલા રે લોલ"

બળતા દીવા સાથે મેડીઓ તણાતી જતી હશે, અને એમાં બેઠી બેઠી મેમણની સ્ત્રીઓ કળેળાટ કરતી હશે, એ અધરાતના જળપ્રલય વખતનું કેવું કરુણ અને ઘોર છતાં રમણીય દૃશ્ય હશે! સ્ત્રીઓની કલ્પના એટલે સુધી આ યુગમાં યે દોડી હતી.

૧૯૧૬ના વર્ષમાં શામળદાસ કૉલેજના છાત્રાલયની પાછળ એક રાત્રીએ રાસડા ગવાતા હતા, તે દિવસનો એક સ્વર મગજમાં હજુ ગુંજી રહ્યો છે કે:

"જોરૂભા સાહેબ,
"જરમર જુતી વેલેરા આવજો"

એ પંક્તિમાં વીર-પૂજાનો પ્રાણ ધબકાવાયેલો લાગેલો હતો. કૅપ્ટન જોરાવરસિંહજી મહાયુદ્ધમાં સીધાવેલા તે પ્રસંગ એ રાસડામાં તદ્દન સાદી રીતે મુકાયો છે. તેમાં

'લીધા ધુંસા ને લીધા ધાબળા,
"લીધા છે કાંઈ લડાઈના દરેસ રે
જોરૂભા સાહેબ—જરમર૦

"લીધી કીટલી ને લીધી કોથળી,
"લીધાં છે કાંઈ લડાઈનાં હથીઆર રે
જોરૂભા સાહેબ—જરમર૦

એ રમૂજી ચિત્ર આવે છે. પછી તો રાજમાતાએ

"ઝીલ્યાં આંદલા ને ચોડ્યા ચોખલા,
"દીધાં છે કાંઈ સરીફળના માન રે
"જોરૂભા સાહેબ—જરમર૦

અને ત્યાર પછી તો યોદ્ધાની માતાએ અને બ્હેને રણમેદાન ઉપર આશિષોના ને પ્રોત્સાહનના કેવા કાગળો બીડેલા હતા, તેનું બયાન આવે છે બલિહારી તો એ છે કે આખા રાસડામાં ક્યાંયે એ જુદાઈ પડતં. સ્વજનોના નિઃશ્વાસ, વિલાપ કે તલસાટનો ઉલ્લેખ જ નથી થયો. સાંપ્રત કાળના કોઇ નાટ્યકારને હાથે જો આવી ઘટના પડે તો એ વિદાય લેતા લડવૈયાન છાતી ઉપર એના આખા પુત્રપરિવારને માથાં ઢાળીને ડીબકા ભરતા ને ઝાલી રાખતાં વર્ણવવાનો લોભ એ નાટ્યકાર ન છોડી શકે. પરંતુ લોક-ગીતનાં રચનારાંને તો સાચા ગુજરાતનની સપ્રમાણતાભરી વિવેકદૃષ્ટિ હતી. એ વિવેકદૃષ્ટિએ એમની કલ્પનાઓને સદા કાબુમાં રાખેલી દેખાઇ આવે છે. એકેય રસનો કે લાગણીનો અતિરેક એમણે ક્યાંય આલેખ્યો નથી.

રાણપુર ગામના કોઇ દરબાર માધુભાએ કોઇક દિવસ દીપડો માર્યો હશે. એટલામાં તો વીરપૂજાના સંસ્કાર જાગી ઉઠયા. પ્રજાની માતા બ્હેનોએ મધુર સ્વરનું પદ જોડી કાઢયું :

"વારે માધુભા વાંકડલી ફોજવાળા.
"માતા નાનીબા પૂછે માધુભા,
"કેમ કરી દીપડાને માર્યો માધુભા,
વાંકલડી ફોજવાળા

"ગેંડાની ઢાલે ને સોનાની છરીએ,
"રૂપલાની ગેડીએ માર્યો માધુભા,
'વાંકલડી ફોજવાળા."

આમ હજુ યે નાનો મોટો ઇતિહાસ લખાય છે. પણ બીજી સર્જનશક્તિ તો મૂર્છાવશ થઇ છે. યુગ જો પલટે તો હમણાં જ એ શક્તિ જાગી ઉઠે.

લોક-ગીતનાં સીંચન

ગુજરાતના રાષ્ટ્ર સાહિત્ય પર આ કંઠસ્થ રાસડા અને ગરબા ગરબીની છાપ બહુ ઘાટી પડી છે. પ્રેમાનંદ, દયારામ અને નર્મદની કવિતામાં એનાં ટીપાં ટપકયાં છે.

એ રોજ રોજ આવતી 'રઢીયાળી રાત' આ નવા યુગમાં આસ્તે આસ્તે અનિયમિત અને પછી તો વિરલ બની ગઇ. એનાં કારણો જાણીતાં છે. લોક–ગીતોનો લોપ ઝડપભેર થતો હતો. જીવન બદલતું જતું હતુ. એટલે એને નવા નવા રસ રૂચવા લાગ્યા. આજ એ જીવન અને એ રસસામગ્રીની મીમાંસા કરવાનો અવકાશ નથી. લોક–જીવનના ને લોક–ગીતોના કારમા ધ્વંસ વચ્ચે એક મનુષ્ય ઉભો હતો, જે એ ધ્વંસની દુઃશાની માપતો હતો. માતા છેલ્લાં ડચકાં લેતી હોય અને જેમ કોઇ માયેલું બાળક એનાં સ્તન ચૂસી લેતું હોય, તેમ કવિ ન્હાનાલાલે એ લોક–ગીત રૂપી માતૃ–સ્તનમાંથી છેલ્લાં ઘૂંટડા લીધા. બીજું તો કાંઇ એનાથી કરી ન શકાયું, પણ અસલી ઢાળોને એણે નવીન શૈલીની કવિતામાં ફુંકી દીધા. એની બીજી બધી કવિતાનો જ્યારે લોપ થયો હશે ત્યારે એના રાસડા જીવશે. અને એ રાસડા પણ પોતાનું જીવન એના લૌકિક ઢાળોમાંથી જ મેળવશે. એની નવી જાતની કવિતાની બધી નબળાઇઓ અને કૃત્રિમતાઓ વચ્ચે પણ એણે જૂના ઢાળોને જુક્તિથી જાળવ્યા છે. જાણે કે ઢાળોના સરજનહાર પણ પોતે જ

હોય એવું તાદાત્મ્ય એણે સાધ્યું છે. નાટકોમાં ડાહ્યાભાઇ અને વાઘજીના ગયા. પછી એ લોક-પ્રાણને ભાવનારૂં તત્વ ગુમ થયું. ત્યાર પછી લોક-રાસડામાંથી આજ બીજા થોડાએક કાવઓ ખરી પ્રેરણા પામી રહ્યા છે. બોટાદકરે એ પ્યાલો પીધેલો, પણ એ ગયા. જીવ્યા હોત તો એ લોક-પ્રાણને ડોલાવી શકત. આજે ત્રિભુવન કવિએ આ ઝરણમાં એના હાથ બોળ્યા છે, મ્હોં પલાળ્યું છે. પીવે તેટલી જ વાર છે. 'રતનબા'ના રચનારમાં લોક-પ્રાણ તલસી રહ્યો છે.

લોક-ગીતના સંશોધકો

૧. રણજીતરામ એ આખા પ્રદેશની વાટ પહેલવહેલી દેખાડીને અચાનક ચાલ્યા ગયા એના પ્રયત્નોમાંથી એક સંગ્રહનું દોહન થયું. પોતે હોત તો એ હાડપીંજરમાં પ્રાણ મૂકત. કૈંક યુવાનોને લોક-સંસ્કૃતિનાં ખંડીયર ખોદવા વળગાડી દેત

૨. ગિજુભાઇ અને જુગતરામભાઇએ શાળાનાં સાહિત્યમાં જાણે કે લોક-ગીતોનો એક ખળકો આણ્યો. ગિજુભાઇની પાસે તો આજ પણ એક મોટો સંગ્રહ છે, અને લોક-ગીતોનું આખું Science-મીમાંસાશાસ્ત્ર એમના મગજમાં ગોઠવાઇ ગયું છે

૩. ભા. નાનાલાલ દલપતરામ પટેલે "ચતુર-સુંદર બાળ ગરબાવળી" આપી.

૪. ભા. રાયચૂરા એમના 'શારદા' વાટે પ્રચાર કરવાના છે.

૫. માસિકોમાં તો આજ લોક-ગીતો મૂકવાની પ્રથા (Fashion) ચાલી છે.

૬. કાકાશ્રી કાલેલકર પુરાતત્વની દૃષ્ટિએ એ પ્રદેશને તળીએ જવા મથી રહ્યા છે આંતર-પ્રાંતીય લોક-ગીતોના મુકાબલાની દૃષ્ટિએ એમનો અભ્યાસ ચાલી રહ્યો છે

૭. ભા. રામનારાયણ પાઠક તો ગુજરાત વિદ્યાપીઠની અંદર એના ઉંડા પાયા નાખી રહ્યા છે.

૮. છેલ્લો અને આ ખાસ દિશામાં તો પહેલવહેલો પ્રયાસ સાબરમતી આશ્રમમાંથી સંગીતશાસ્ત્રી રા. ખરેને હાથે થઇ રહ્યો છે, તે લોક-સંગીતની સ્વરપદ્ધતિ નક્કી કરવાનો. કદાચ બીજા કોઇને એ ન સૂઝ્યું હોત અને લોક-ગીતોના સાહિત્ય કરતાં યે વધુ ખૂબીદાર અને વિરલ એ સંગીતનો, એ ઢાળોનો, એ સ્વરોની વિધવિધ વિસ્મયકારી રચનાઓનો તો વિનાશ જ થઇ જાત.

૯. આખું વાતાવરણ આ લોક-ગીત અને લોક-સાહિત્યની ઝંખનાથી ભરાઇ ગયું છે, લોક-યુગ બેસું બેસું થાય છે, જગત બીજી વાતોથી થાક્યું છે. શિષ્ટ જીવનની અને શિષ્ટ સાહિત્યની કૃત્રિમતાએ અને આડમ્બરવશતાએ લોકોને નિરાશ કર્યા છે. એ પરદેશી વસ્તુ મૂકીને પ્રજા પોતાનું જૂનું રસપાત્ર શોધી રહી છે. ઠેર ઠેર લોક-ગીતો ગાવાનો નાદ લાગતો જાય છે. શાળાનાં ને શેરીનાં બાળકો લોક-ગીતો સાંભળતાં ડોલી ઉઠે છે

મનોરથ

૧. અમારી પાસે એકઠાં થયેલાં અઢીસો ત્રણસો ગીતોમાંથી આજ તો ફક્ત પ્રજાને સ્વાદ લગાડવા માટે આટલો જ સંગ્રહ આપીએ છીએ 'રાધા-કૃષ્ણ'નો આખો વિભાગ રામાયણ વિભાગ વૈરાગ્ય-વિભાગ, અને બાકી આ ચારે ખંડમાં વ્હેંચવા યોગ્ય ઘણાં ઘણાં સુંદર ગીતો રહી ગયાં છે. તે બીજો ભાગ રોકી લેશે.

૨ ડાળી હલાવીએ ત્યાં ફુળો ઝરે, તેમ અમારા ખોળામાં લોક-ગીતો પડી રહ્યાં છે. હજુ તો એક બે જ ગામની બ્હેનોને સાંભળી શકાયું છે. આખા પ્રાંતો બાકી પડ્યા છે. એ તમામને નોખનોખાં ખાસ ગીતો પણ હોય છે. નિમંત્રણો આવી ગયાં છે. એટલે એ રીતે આ ધારા ચાલુ જ રહેશે.

૩ નિર્જુભાઇનો અમારા પર અહેસાન હતયો છે. પોતાનો મોટો અને વ્યવસ્થાપુર:સર ગોઠવેલો સંગ્રહ એમણે સામેથી ચાલીને અમારી મારફત પ્રગટ કરવા ઇચ્છા બતાવી છે. એ પણ અમે ગુજરાતી સાહિત્યને ખોળે ઠલવવા ઉમેદ રાખીએ છીએ.

૪. માત્ર પુસ્તકોમાં છાપી મારવું બસ નથી. એનાં તત્વો ને એની ખૂબીઓ લખીને સમજાવવું પણ બસ નથી. એ ગીતોને સંજીવન આપવું હોય તો એના ઢાળ ઠેર ઠેર જઇને ગાઇ સંભળાવવા જોઇયે. એવી તૈયારી થાય છે. કોઇ પણ સાહિત્ય સભા, સ્ત્રી-મંડળ, કન્યાશાળા કે નિશાળ જો નિમંત્રણ કરશે તો સહર્ષ તેનો સ્વીકાર થશે.

આભાર

આ સંગ્રહનું શુકન કરાવનાર બગવદર ગામની મેરાણી બ્હેન સ્ત્રો. ઢેલી બ્હેન તથા તેની સહીયરો છે. ત્યાર પછી અમારાં 'સૌરાષ્ટ્ર'ની સેવિકા બ્હેન સારબાઇ અને તેમના પાડોશમાં રહેતી બીજી બધી વોરા કોમની બ્હેનોએ ખૂબ ગીતો દીધાં છે અને હજુ દીધા જ કરે છે.

મારી માતાએ ૪૦ વર્ષનાં પડો ખસેડીને એની કોમારાવસ્થાના રાસ. સંભારી લખાવ્યા. બીજી કેટલીક બ્હેનો મળી ગઇ. દરબારશ્રી વાજર રવાળાએ મૂઠી ભરીને રત્નો દીધાં અને બીજાં દેવા બોલાવે છે. ભાઇ રામનારાયણ પાઠકે ગુ. વિદ્યાપીઠના જુવાનો પાસે મને આ ગીતે ગાઇ સંભળાવવાનો સુયોગ કરી આપ્યો, પોતાની છિન્નભિન્ન સ્મૃતિ માંથી સુંદર રાસડા સુચવ્યા, અને અમદાવાદના ઠાકરડાઓનાં બેરાં પણ ગરબા ગોઠવાવ્યા. એની હુંફ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના યુવકો તેમજ અધ્યાપકોની મીઠી કદર કેમ ભૂલાય ? અમદાવાદની ગુજર સાહિત્ય સભાનો શ્રોતાવર્ગ પણ મને ખાત્રી કરાવી શક્યો કે ગીતોની તરસ હવે ગુજરાતમાં જાગી છે.

એ તમામ બ્હેનભાઇઓનો હું ઓશીંગણ રહીશ

<u>વધારો</u>

એકના એક રાસડાઓ એક પ્રાંતમાંથી બીજે પ્રાંત પ્રવાસ કર ગયા તેમ તેમ તેના ઢાળ બદલતા ગયા, શબ્દો અને પંક્તિઓ પણ ફેરફાર અને ઉમેરા થતા રહ્યા. એવાં પાઠાન્તરોની તો બહુ મો સંખ્યા થઇ જાય છે. એ બધાનું સંશોધન અને ટીપ્પણ થવું જોઇયે. દાખલા તરીકે આ સંગ્રહમાં જ "મોરબીનો વાણીયાણી" જે રાસડો છે. તેમાં નીચેની અમુલ્ય પંક્તિઓ પછવાડેથી હાથ લાગી

કેજે રે વાણીયાણી તારી પાનીનાં મૂલ.
જાવા દો જીવાજી ઠાકોર,
જાવા દો મોરબીના રાજા,
નથી કરવાં મૂલ;
મારી પાનીમાં તારૂં રાજ થાશે ડૂલ.

કેજે રે વાણીઆણી તારા ચોટલાનાં મૂલ
જાવા દો જીવાજી ઠાકોર,
જાવા દો મોરબીના રાજા,
નથી કરવાં મૂલ;
મારા ચોટલામાં તારૂં આયુ થાશે ડૂલ.

રાણપુર :
૬ : ૫ : ૧૯૨૫

સંગ્રાહક

૧

દાંપત્ય

રઢીયાળી રાત

૧

સાયબાની મીઠી શીખ

[પોતાની વિનયશીલ ગોરીને શરદ પુનમને ગરબે રમવા મોકલતો સ્વામી કેટલી સુંવાળી શીખામણ દઇ રહ્યો છે ! પત્નીને ગરબા ગાતી અને સુંદર લાગતી જોવાના એને કોડ છે.]

§

સૈયર મોરી ગરબા કોર્યા ચાર જો,
  ગરબડીએ રમે રે તેવ તેવડી રે લોલ.
સૈયર મોરી શરદ પુનમની રાત જો,
  અંજવાળાં પડે રે માણેક ચોકમાં રે લોલ.
હું ઉભી મારા ઓરડીઆની બા'ર જો,
  સૈયરૂં આવે રે મુજને તેડવા રે લોલ.
સૈયર મોરી સસરાને જગાડો જો,
  સસરાનાં મોકલીઆં રમવા આવશું રે લોલ.
સૈયર મોરી સાસુને જગાડો જો,
  સાસુનાં મોકલીઆં રમવા આવશું રે લોલ.
સૈયર મોરી જેઠને જગાડો જો,
  જેઠનાં મોકલીઆં રમવા આવશું રે લોલ.
સૈયર મોરી જેઠાણીને જગાડો જો,
  જેઠાણીનાં મોકલીઆં રમવા આવશું રે લોલ.

સૈયર મોરા સાયબાને જગાડો જો,
સાયબાનાં મોકલીઆં રમવાં આવશું રે લોલ.
ગોરી મોરી આછા સાળુ ઓઢો જો,
પરબતડી ભીડો તો દીસો પાતળાં રે લોલ.
ગોરી મોરી હળવે તાળી પાડો જો,
હાથડીઆ સમસમશે ખંભા દુખશે રે લોલ.
ગોરી મોરી હળવે ફુદડી ફરજો જો,
ફેરડીઆ ચડશે ને થાશો આકળાં રે લોલ.
ગોરી મોરી ઝીણે રાગે ગાજો જો,
જશોદાનો જીવણ જોવા આવશે રે લોલ.

૨

આપઘેલો કંથ

[નોખી જ પ્રકૃતિવાળો પતિ: પોતાની ગોરીને નજર સમીપ જ રાખીને એના ચાહે તેવા કોડ પૂરવા એ તૈયાર છે. પોતે જ પત્નીના સકળ આનંદોનું કેન્દ્ર બનવાનો લોભી છે.]

§

સામા મંદિરીઆમાં નાગજી પોઢયા,
નાગણી ઢોળે વાય મારા વાલા.
*હાથ ઝંઝેડીને નાગ જગાડયા,
મેલો તો રમવા જાયેં મારા વાલા.
આપણા મંદિરીઆમાં સોળસેં સાહેલી,
પારકે મંદિર શીદ જાયેં મારા વાલા.

*'ધુણી ધુણીને' પણ બોલાય છે.

તેડાવું જાણાં ને તેડાવું જોશી,
કુલવાડીયું રચાવું મારા વાલા.
આસોપાલવડાનાં ઝાડ રોપાવું,
તીંયાં તારા હીંચોળા બંધાવું મારા વાલા.
હું રે હીંચોળું મારી સૈયરૂં હીંચોળે,
હીંચંતાં ત્રુટચો હાર મારા વાલા.
હું રે વીણું ને મારી સૈયરૂં રે વીણે,
હીરલો નાવ્યો હાથ મારા વાલા.
નખે વીણું ને હાથે સાંચરૂં રે,
હૈડે પરોવીશ હાર મારા વાલા.*

*આટલેથી "સાંભળ રે મારી સજની નાર"નો રાસડો સ્ત્રીઓ જોડી દે છે. પણ તે તો સ્વતંત્ર રાસ છે. બન્ને એક જ ન હોઇ શકે.

૩

ઘુઘરાનાં રમનારાં

[બાર બાર વરસના પ્રવાસ કરીને ભરથાર આવે છે. વચ્ચે નદીમાં પૂર ઘૂઘવી રહ્યાં હતાં. પગનું ઝાંઝર ખરચીને પણ એ પૂર ઉતરીને સ્વામીની સામે જવા માટે વિજોગણ નારી તલસે છે. સ્વામી રમકડાં લાવ્યો. પણ રમનારાં કયાં? સ્ત્રીહ્રદય સંતતિ માટે ઝંખી રહ્યું. ઝંખના તૃપ્ત થઇ. એક સુખી જોડલીનું ચિત્ર.]

§

ભાદર નદીયું આવેલાં ભરપૂર જો,
ચારે ને કાંઠે રે માતા છલી વળ્યાં રે લોલ.
ભાઈ ભોળીડા નદી ઉતારી મેલ્ય જો,
તુજને આલું રે પગનું ઝાંઝરૂં રે લોલ.

તારૂં ઝાંઝર તારે પાહોલીએ છવરાવ્ય જો,
તુજને ઉતારૂં રે બાઈ તારે બોલડે રે લોલ.
ભાઈ ભોળીડા મોઢું સંભાળી બોલ્ય જો,
સામે ને કાંઠડીએ સાયબો સાંભળે રે લોલ.
સાંભળશે તો તુજને દેશે ગાળ્ય જો,
અમારી સાથે રે લેશે રૂસણાં રે લોલ.
બાર બાર વરસે ગોરીનો પરણ્યો આવ્યો જો,
ખડીયામાં લાવ્યો રે રંગત ઘુઘરા રે લોલ.
ઘુઘરલે કોણ રમશે સાથી મારા જો,
છોરૂડાં વન્યાનાં ઘુઘરે કોણ રમે રે લોલ.
વાયા તે વાયા ઓત્તર દખણના વાય જો,
એ ને વાહોલીએ છોરૂ છ રે જણ્યાં રે લોલ.
હીમજી ભીમજી ઘોડલડે અસવાર જો,
પાતળીયા પરશોતમ પોઢયા પારણે રે લોલ.
રામબાઈ સામબાઈ પાણીડાંની હાર્યું જો,
નાનેરાં ઢબુબાઈ રમે ઢીંગલે રે લોલ.
ગોરી મોરી રૂસરણાં શેણે ભાંગે જો,
રૂસરણાં ભાંગે રે ખારેક ટોપરે રે લોલ.
ખારેક ખાય તો ખટકે ગોરીના ગાલ જો,
ટોપરડાં જો ખાય તો ગોરીને ડુચા વળે રે લોલ.
લવીંગ ખાય તો દાઝે ગોરીની જીભ જો.
એળચડી ચાવે તો ગોરીને મીણો ચડે રે લોલ.

૪

સીતા રામ

[ગૃહસ્થાશ્રમમાં સહચારનો આદર્શ : સ્વામી એટલા રામ, અને સહચરી એટલી સીતા : વિના શરમે ઉભય પોતપોતાનાં ગૃહ-કાર્ય સાથે મળી આટોપે છે : એ યોજનાની લજ્જત તો લોક-હૃદયો જ જાણી શકે. કારણ, ત્યાં સહચાર નભ્યો છે.]

§

મારા વાડામાં વાલોળીઓ ત્યાં બાંધી કવળી ગાય,
કીણીએ ખીલા ખોડીયા ને કીણીએ બાંધી ગાય.

રામે ખીલા ખોડીયા ને સીતાએ બાંધી ગાય,
ખડ ખાય ને પાણી પીએ એનાં દૂધ કચોળે જાય.

કીણીએ વાછરૂ છોડીયાં ને કીણીએ દોહી ગાય,
રામે વાછરૂ છોડીયાં ને સીતાએ દોહી ગાય.

કીણીએ દૂધ જ કઢીઆં ને કીણીએ મેળવ્યાં મહી,
રામે દૂધ જ કઢીઆં ને સીતાએ મેળવ્યાં મહી.

કીણીએ ગોરસ રેડીયાં ને કીણીએ ઘુમ્યાં મહી,
રામે ગોરસ રેડીયાં ને સીતાએ ઘુમ્યાં મહી.

કીણીએ માખણ તાવીઆં ને કીણીએ ભરીઆં ઘી,
રામે માખણ તાવીઆં ને સીતાએ ભરીઆં ઘી.

૫

જમવાનો કરાર

જમો તો જમાડું જીવણ વાલા.

સાયબા મોરા આંબુ જાંબુ ને માથે કેરી,
જમો તો સાખ વેડી, રે જીવણ વાલા—જમો૦

સાયબા મોરા પેંડા પતાસાં માથે પોળી,
જમો તો લાવું ચોળી, રે જીવણ વાલા—જમો૦
સાયબા મોરા ભેંશુંનાં દૂધ ભલી ભાતે,
જમો તો લાવું ખાંતે, રે જીવણ વાલા—જમો૦
સાયબા મેં તો કઢી કરી છે બહુ સારી,
ને મેથીએ વઘારી, રે જીવણ વાલા—જમો૦
સાયબા મોરા એળચી લવીંગ તજ તાજાં,
જમો તો લાવું જાજાં, રે જીવણ વાલા—જમો૦
સાયબા તમે શોકયની શેરીએ ન જાશો,
જાશો તો ગાળ ખાશો, રે જીવણ વાલા—જમો૦

૬

લાડકવાચી

[મસ્તીએ ચડેલી કોઇ લાડીલી નારીને અવનવા લાડ કોડ ઉપડે છે. એ માગણીઓની અશકયતામાં જ એની મીઠાશ છે.]

§

સાયબા સડકું બંધાવ્ય, વાગડ જાવું,
વાગડ જાવું મારે દામનગર જાવું.—સાયબા
વાગડની વાટે મુને તડકલડા લાગે,
સાયબા આંબા રોપાવ્ય, વાગડ જાવું.—સાયબા
વાગડની વાટે મુને તરસલડી લાગે,
સાયબા વાવ્યું ગળાવ્ય, વાગડ જાવું.—સાયબા
વાગડની વાટે મુને ભૂખડીયું લાગે,
સાયબા કંદોઈ બેસાર્ય, વાગડ જાવું.—સાયબા

૭

ક્યાં રમી આવ્યાં !

[બે સખીઓ: એક સખી પોતાના પતિની સાથે રમણ ખેલી આવી છે. શણગાર ચોળાઇ ગયા છે. બીજી સખી એના મ્હોંમાંથી એ વાત કઢાવવા ચાહે છે. ચતુર તરૂણી પોતાના હાલહવાલના તદ્દન જુદા, ઉડાઉ, છતાં સચોટ સ્વાભાવિક ખુલાસા આપે છે]

§

સાંભળ રે મારી સજની નાર, ર*જમાં ક્યાં રમી આવ્યાં જી;
હમણાં ચીર પે'ર્યાં'તાં ને ચીર ક્યાં ચોળાણાં જી.
વનરાવનને મારગ જાતાં સામી મળી ચાર સૈયરૂં જી;
સૈયરૂં દેખી હમચી ખુંદી ચીર ત્યાં ચોળાણાં જી.
સાંભળ રે મારી સજની નાર રજમાં ક્યાં રમી આવ્યાં જી;
હમણાં કાજળ આંજ્યાં'તાં ને કાજળ ક્યાં રેળાણાં જી.
વનરાવનને મારગ જાતાં સામે મળ્યાં માબાપ જી;
માબાપ દેખી આંસુ આવ્યાં કાજળ ત્યાં રેળાણાં જી.
સાંભળ રે મારી સજની નાર રજમાં ક્યાં રમી આવ્યાં જી;
હમણાં વેણી વાળી'તી ને વેણી ક્યાં વીંખાણી જી.
વનરાવનને મારગ જાતાં સામો મળ્યો વન ભમરો જી;
ભમરો મારી વેણીએ બેઠો વેણી ત્યાં વીંખાણી જી.
સાંભળ રે મારી સજની નાર રજમાં ક્યાં રમી આવ્યાં જી;
હમણાં ટીલી ચોડી'તી ને ટીલી ક્યાં ખોવાણી જી.
વનરાવનને મારગ જાતાં સામા મળ્યા માદેવ જી;
માદેવ દેખી પગડે પડી ને ટીલી ત્યાં ખોવાણી જી.
સાંભળ રે મારી સજની નાર રજમાં ક્યાં રમી આવ્યાં જી;
હમણાં ચૂડી પેરી'તી ને ચૂડી ક્યાં નંદવાણી જી.

વનરાવનને મારગ જાતાં સામે મળ્યાં ગૌધન જી;
ગૌધન દેખી દોવા બેઠી ચૂડી ત્યાં નંદવાણી જી.

*"વ્રજમાં ક્યાં રમી આવ્યાં" એમ પણ ગવાય છે. તો આખો રાસડો ગોપ ગોપીને લાગુ પડે. ગોપજન પોતાની ઘરનારીને ખુલાસા પૂછે છે. વૃંદાવનમાં રાત્રિભર કૃષ્ણ સાથે રમી આવેલી ગોપી પતિને ફોસલાવી લ્યે છે.

"રજની ક્યાં રમી આવ્યાં" એ પાઠાન્તર પણ ઘટિત છે.

૮

પરદેશમેં

[ઉતરતી કોમોમાં ગવાય છે. ઉતરતાં વર્ગોમાં પણ સ્ત્રીહૃદય તો ચઢીઆતું જ હોય છે. વિજોગણ નારીને એના ઘરના તમામ વૈભવો પતિ વિનાના અકારા જ લાગે છે. સારૂં તેટલું સ્વામીનું: એ રમણીઓનું સૂત્ર છે]

§

આજ મેરી ચોલી ભીંજાણી રંગ રેસમેં,
આજ મેરા પીયુ ગયા પરદેશમેં—આજ મેરી.
કોરી તે હાંડીમેં દહીંડા જમાયા,
આજ મેરા ખાનેવાલા પરદેશમેં—આજ મેરી.
કોરી તે હાંડીમેં ચાવલ પકાયા,
આજ મેરા ખાનેવાલા પરદેશમેં—આજ મેરી.
કોરી તે મટકીમેં ઠંડા જલ પાણી,
આજ મેરા પીને વાલા પરદેશમેં—આજ મેરી.
કોરા તે પાંદમેં લવીંગ સોપારી,
આજ મેરા ચાવનવાલા પરદેશમેં—આજ મેરી.
કોરા તે પલંગમેં બીછાના લગાયા,
આજ મેરા પોઢણવાલા પરદેશમેં—આજ મેરી.

૯

માનેતીની આંખ

[ભોજાઇને સુંદર બનાવવાના દીયરના મનોરથ હશે. પણ પ્રેમાળ નારી પોતાના કંથની ગેરહાજરીમાં મેંદી વડે હાથ રંગીને કોને દેખાડે? સતીના શણગાર તો પતિને ખાતર જ હોય. પતિ સાંભર્યો. વિધવિધ બ્હાનાં આપી તેડાવ્યો. પણ ભાઇ બ્હેનનાં લગ્નની કે માતાના મોતની એ પરદેશીને બહુ તાણ નથી. છેલ્લા ખબર ફક્ત માનેતીની આંખો જ દુઃખવાના પહોંચે છે. એટલે પછી તો એનું હૈયું હાથ કેમ કરી રહે?]

§

મેંદી તે વાવી માળવે,
એનો રંગ ગીઓ ગુજરાત
મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

નાનો દેરીડો લાડકો ને,
કાંઇ લાવ્યો મેંદીનો છોડ—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

વાટી ઘુંટીને ભર્યા વાટકા,
ભાભી રંગો તમારા હાથ—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

હાથ રંગીને દેરી શું રે કરૂં,
એનો જોનારો પરદેશ—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

લાખ ટકા આલું રોકડા,
કોઈ જાવ જો દરીઆ પાર—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

શોકયના સાયબાને જઇ એટલું કે'જો,
તારી બેની પરણે ઘેરે આવ્ય—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

બેની પરણે તો ભલે પરણે,
એની જાજા દી' રોકજો જાન—મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

શોકના સાયબાને જઈ એટલું કે'જો,
તારો વીરો પરણે ઘેરે આવ્ય—મે'દી રંગ લાગ્યો રે.
વીરો પરણે તો ભલે પરણે,
એની જાડેરી જોડજો જાન—મે'દી રંગ લાગ્યો રે.
શોકયના સાયબાને જઇ એટલું કે'જો,
તારી માડી મરે ઘેરે આવ્ય—મે'દી રંગ લાગ્યો રે.
માડી મરે તો ભલે મરે,
એને બાળજો ઓરડી હેઠ—મે'દી રંગ લાગ્યો રે.
શોકયના સાયબાને જઈ એટલું કેજો,
તારી માનેતીની ઉઠી આંખ—મે'દી રંગ લાગ્યો રે.
હાલો સપાઇઓ હાલો ભાઈબંધીઓ,
હવે હલકે બાંધો હથીઆર—મે'દી રંગ લાગ્યો રે.

૧૦

મગરૂબ પવિત્રતા

[ગાડું જોડીને ભાડાં કરવા જનાર સ્વામીને, માર્ગે પોતાની ઘરનારી મળી. સ્ત્રીએ સ્વામીને કદી જોયો નહોતો. પોતે માની લીધેલો એ પરપુરૂષ અમર્યાદ વચન બોલ્યો. ખીજએલી સન્નારીએ સામું સંભળાવ્યું. મિલનની રાત્રિએ પુરૂષે સ્ત્રીને એનાં ગુમાનભર્યાં વચનો સંભારી દીધાં. શિયળવંત સ્ત્રીએ પતિની મગરૂબી તોડી.]

§

કયાં રે ગાજ્યો ને કયાં વરસીઓ રે
કયે ગામ ભરીયાં તળાવ રે મેવાડા
ઓતર ગાજ્યો ને દખણુ વરસીઓ રે
રાણુપર ભરીયાં તળાવ રે મેવાડા

પાદરડાં ખેતર ખેડીઆં રે
વાવી ધોળુડી જાર રે મેવાડા

ત્રણે ગોઠીઆ તેવ તેવડા રે
પોંક તે પાડવાને જાય રે મેવાડા

પોંક પાડીને ખાવા બેસીઆ રે
સાંભરી ઘરડાની નાર રે મેવાડા

ત્રણે ગોઠીઆ તેવ તેવડા રે
વડતાળ ભાડાં ભરવા જાય રે મેવાડા

ઉંચી ગોરી ને કેડ પાતળી રે
વચલીનો ભીનલો વાન રે મેવાડા

ભાઇ રે ભાડાતી વીરા વીનવું રે
મુજને ઘડુલો ચડાવ્ય રે મેવાડા

ફોડય ઘડો ને કર કાછલાં રે
મારી વેલ્યે બેઠી આવ્ય રે મેવાડા

ઘડો ફોડે તારી માવડી રે
વેલ્યમાં બેસે તારી બેન રે મેવાડા

ભાડાં ભરીને ઘેરે આવીઆ રે
દાદા વહુને તેડવા જાવ રે મેવાડા

ધોળા ને ધમળા જોડીયા રે
વહુને તેડીને ઘેરે આવ્યા રે મેવાડા

ડાબા તે હાથમાં દીવડો રે
જમણા હાથમાં થાળ રે મેવાડા

રમઝમ કરતાં મેડીએ ચડયાં રે
દીઠાં દીધેલાં બાર રે મેવાડા

કાં તો ઘોંટયો ને ધારણ મેલીઆં રે
કાં તો ડસ્યો કાળો નાગ રે મેવાડા

નથી ઘોંટયો ને ધારણ મેલીઆં રે
નથી ડસ્યો કાળો નાગ રે મેવાડા

વનરા તે વનને મારગે રે
ગોરી તારા બોલડીઆ સંભાર્યં રે મેવાડા

તમે તે વનના મોરલા રે
અમે ઢળકતી ઢેલ્ય રે મેવાડા

તારી તરવારે ત્રણ ફૂમકાં રે
તારી મૂછે ત્રણ લીંબુ રે મેવાડા

૧૧

મનામણાં

[પરણ્યોજી પોતે જ મનામણાં કરાવવા જતો હોય તો એ રીસામણાંમાં પણ રમણીને મીઠાશ લાગે છે.]

§

વઉવારૂને કોણ મનાવા જાય,
ચુંદડલી નૈ રે ઓઢું દીનાનાથ;
ચુંદડલીમાં કાળી કસુંબલ ભાત.

વઉવારૂને સસરો મનાવા જાય,
ચુંદડલી નૈ રે ઓઢું દીનાનાથ;
ચુંદડલીમાં કાળી કસુંબલ ભાત.

વઉવારૂને જેઠ મનાવા જાય,
ચુંદડલી નૈ રે ઓઢું દીનાનાથ;
ચુંદડલીમાં કાળી કસુંબલ ભાત.

વઉવારૂને પરણ્યો મનાવા જાય,
ચુંદડલી ઝટ રે ઓઢું દીનાનાથ;
ચુંદડલીમાં રાતી કસુંબલ ભાત.

૧૨

વાલ્યમનાં વળામણાં

એક અંધારી ઓરડી રે, બીજી વેરણુ રાત વા'લા.
ત્રીજી ઝબૂકે વીજલડી રે, ચોથલા વરસે મેઘ વા'લા.
કરસનજી કાગળ મોકલે રે, રાધાજી રમવા આવ્ય.વા'લા.
આવું તો ભીંજાય ચૂંદડી રે, નાવું તો તૂટે નેહ વા'લા.
સસરો તે રણુમલ રાજીઓ રે, સાસુડી સમદર લે'ર વા'લા.
જેઠ અષાઢીલો મેવલીઓ રે. જેઠાણી વાદળ વીજ વા'લા.
દેર દડૂલા દોટવે રે, દેરાણી મોરલી જોડ્ય વા'લા.
નણદી તે ઉડણુ ચરકલી રે, ઉડી જાશે પરદેશ વા'લા.
નણદોયો વાડીનો વાંદર્યો રે, ઠેકીને વનફળ ખાય વા'લા.
પાકાં પાકાં તો ખાઈ ગીઓ રે, કાચાંનો વાળ્યો સોડ વા'લા.
તમથી ભલાં બોલ્યાં પંખીડાં રે, માળો મેલી નવ જાય વા'લા.
પારેવડાં પગ ટૂકડાં રે, બેસતાં બેલાડ્ય વા'લા.
હાલું હાલું હરિ કરી રીયારે, હાલ્યાને નહિ જોગ વા'લા.
વાલ્યમ વોળાવાને હું રે ગઈ'તી, ઉભી રહી વડલા હેઠ વા'લા.
વડલો વરસે સાચે મોતીડે રે, એનો પરોવ્યો હાર વા'લા.
આંસુડે ભીંજાઈ કાંચળી રે, ધ્રૂશકે તૂટે હાર વા'લા.
વાલ્યમ વોળાવીને ઝાંપલે આવી, ઝાંપલો ઝાંખો ઝબ્બ વા'લા.
વાલ્યમ વોળાવીને શેરીએ આવી, શેરીએ સુનકાર વા'લા.
વાલ્યમ વોળાવીને ઘરડે આવી, ઘરડું ખાવા ધાય વા'લા.
સસરો કે' વહુ પીળાં પડયાં રે, સાસુ કે' વહુને શા રોગ વા'લા.
જેઠ કે' વહુ કાં પીળાં પડયાં રે, જેઠાણી કે' વહુ શાં દખ વા'લા.
દેરીડા કે' દખ હું જાણું રે, વાલ્યમના વજોગ વા'લા.

૧૩

૧૩

પરણ્યાનાં પારખાં

['માનેતીની આંખ' વાળો જ ભાવ આ ગીતમાં વહે છે. પોતાની માનું મૃત્યુ પણ ન ગણકારે તેટલો રમતમાં મશગુલ બનેલ જુગારી: એને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે ચતુર ગૃહિણી છેક સ્મશાન સુધી અને ચિતા ઉપર પોઢવા સુધીનો પણ પાઠ ભજવે છે.]

§

પારસ પીપળા હેઠ,
જુગારી રમે જૂગટાં રે માણારાજ.
જૂગટીઆ જૂગટું મેલ્ય,
ઘરે તારી માડી મુઇ છે રે માણારાજ.
મુઈ હોય તો મરવા દેજો,
પાસા મારા રંગે ચડ્યા રે માણારાજ.
ભાઈ ભરવાડ ઝાંપલા ઉઘાડય,
મારે વોરવી ધાબળી રે માણારાજ.
તેડાવો કંઈ રંગારાનો બેટો,
માતાને લાવે ગજીયો રે માણારાજ.
તેડાવો કંઈ કુંભારીનો બેટો,
માતાને લાવે તોલડી રે માણારાજ.
વાઢો વાઢો આલા લીલા થોર,
ડોશીને કાઢો છીંડીએ રે માણારાજ.
બાળો બાળો બાવળ હેઠ,
વળતાં તે લાગે તડકા રે માણારાજ.
જૂગટીઆ જૂગટું મેલ્ય,
ઘરે તારી ગોરી મુઇ છે રે માણારાજ.

હાય હાય હું રે હત્યારો,
ગોરાંદેને શું થીયું રે માણારાજ.

કરડયો છે કાળુડો નાગ,
કરડયો જીભને ટેરવે રે માણારાજ.

તેડાવો કાંઈ દોશીડાના બેટા,
રૂડી લાવે ચૂંદડી રે માણારાજ.

તેડાવો કાંઈ મણીઆરાના બેટા,
મારે વોરવી ચૂડલી રે માણારાજ.

તેડાવો કાંઇ કંસારાના બેટા,
મારે વોરવી તાંબડી રે માણારાજ.

વાઢો વાઢો આલા લીલા વાંસ,
ગોરીને કાઢો ઝાંપલે રે માણારાજ.

બાળો બાળો વાડીના વડ હેઠ,
વળતાં તે લાગે છાંયડી રે માણારાજ.

દેરીડા તું મા મેલ્યે આગ,
પરણ્યાનાં લઉંછું પારખાં રે માણારાજ.

૧૪

અબોલા ભવ રહ્યા

[સ્વામીના અબોલા ભંગાવવા માટે સ્નેહાળ સ્ત્રીએ કેટલાં કેટલાં વલખાં માર્યાં ! કેમે ય કરીને બોલે ! એમ સમજીને યુક્તિપૂર્વક અધૂરી અધૂરી ચીજો આપી. પણ ભવ બધાના અબોલા લેનાર હઠીલા ભરથારે કશી પણ ચીજ માગવાને બ્હાને મ્હોં ,ઉઘાડ્યું જ નહિ.]

§

મેં તો ડુંગર કોરીને ઘર કર્યાં,
મેં તો આભનાં કર્યાં રે કમાડ;
સાયબા અબોલા ભવ રીયા.
મેં તો અગર ચંદણનો ચૂલો કર્યો,
મેં તો ટોપરડે ભર્યો રે ઓવાળ;
સાયબા અબોલા ભવ રીયા.

મેં તો દૂધ ને સાકરનો શીરો કર્યો,
તમે જમો નાની નણદીના વીર;
સાયબા અબોલા ભવ રીયા.

મેં તો દાતણ દીધાં ને ઝારી વીસરી,
દાતણ કરો નાની નણદીના વીર;
સાયબા અબોલા ભવ રીયા.

મેં તો નાવણ દીધાં ને કુંડી વીસરી,
નાવણ કરો નાની નણદીના વીર;
સાયબા અબોલા ભવ રીયા.

મેં તો ભોજન દીધાં ને થાળી વીસરી,
ભોજન કરો નાની નણદીના વીર;
સાયબા અબોલા ભવ રીયા.

મેં તો મુખવાસ આલ્યાં ને એળચી વીસરી
મુખવાસ કરો નાની નણદીના વીર;
સાયબા અબોલા ભવ રીયા.

મેં તો પોઢણ દીધાં ને ઢાલીઆ વીસરી,
પોઢણ કરો નાની નણદીના વીર;
સાયબા અબોલા ભવ રીયા.

૧૫

સુહાગણ ને દુહાગણ

સુવાગણ દુવાગણ બેનડી રાજીના ઢોલા,
બેને પડીઓ વાદ વારી જાઉં ઢોલા.

સુવાગણ વારા આવીઆ રાજીના ઢોલા,
શો કરીએ શણગાર વારી જાઉં ઢોલા.

ફુલ ફગરનો ઘાઘરો રાજીના ઢોલા,
ઓઢણી આછાં ચીર વારી જાઉં ઢોલા.

લીલા તે ગજની કાંચળી રાજીના ઢોલા,
બે બલોયાં હાથ વારી જાઉં ઢોલા.

ઓળીને માથાં ગુંથીઆં રાજીના ઢોલા,
ટીલડી તપે લેલાડ વારી જાઉં ઢોલા.

અણુવટ વીંછીઆ શોભતા રાજીના ઢોલા,
ઝાંઝરનો ઝમકાર વારી જાઉં ઢોલા.

સોનું રૂપું અત ઘણું રાજીના ઢોલા,
પીતળનો નૈ પાર વારી જાઉં ઢોલા.

ડાબા તે હાથમાં દીવડો રાજીના ઢોલા,
જમણા હાથમાં થાળ વારી જાઉં ઢોલા.

રમઝમતાં મેડીએ ચડયાં રાજીના ઢોલા,
પ્રીતમ જોતો વાટચ વારી જાઉં ઢોલા.

સૂતો ઠાકોરીઓ બેઠો થીયો રાજીના ઢોલા,
હસી હસી દીધલ માન વારી જાઉં ઢોલા.

બેસો ગોરાંદે ઢોલીએ રાજીના ઢોલા,
ઉભલાં દુખે પગ વારી જાઉં ઢોલા.

ભલે જાયો તારી માવડી રાજીના ઢોલા,
ભલ દીધા ભરથાર વારી જાઉં ઢોલા.

દુવાગણુ વારા આવીયા રાજીના ઢોલા,
શો કરીઓ શણગાર વારી જાઉં ઢોલા.

ઢરડીને માથાં ગૂંથીઆં રાજીના ઢોલા,
ટોલા તપે લેલાડ વારી જાઉં ઢોલા.

લધ્ધર વધ્ધર ઘાઘરો રાજીના ઢોલા,
પાડોશણનાં ચીર વારી જાઉં ઢોલા.

કાળા તે ગજની કાંચળી રાજીના ઢોલા,
દોઢ બલોચું હાથ વારી જાઉં ઢોલા.

જમણા તે હાથમાં દીવડો રાજીના ઢોલા,
ડાબા હાથમાં થાળ વારી જાઉં ઢોલા.

બેઠો ઠાકોરીઓ સૂઈ ગયો રાજીના ઢોલા,
કોઇએ ન દીધાં માન વારી જાઉં ઢોલા.

જાતાં તે વાગ્યો થાંભલો રાજીના ઢોલા,
વળતાં વાગી ભીંત વારી જાઉં ઢોલા.

૧૬

નો દીઠી

[બાર વરસે રજપૂત ઘેર આવે છે. મેડીમાં ઝાકાર દીવો બળે છે. પણ પાતળી પરમાર ક્યાં? પોતાની પત્ની ક્યાં? માતાએ બહુબહુ બ્હાનાં બતાવ્યાં. રજપૂત ઠેર ઠેર શોધી વળ્યો. આખરે ભેદ પ્રગટ થયો. ગોઝારણ માએ જ એને તાજેતર મારી નાખેલી. નેવાં ઉપર એ લોહી-લોહાણ ચુંદડી સૂકાતી જોઇ. રડતા સ્વામીએ સ્રીનો બચકો વીંખ્યો. પોતાની ગેરહાજરીમાં કદી યે ન પહેર્યાં હોય તેવાં કોરાં વસ્રાભૂષણ જોઇ જોઇને સ્વામી છાતીફાટ રડયો.]

§

માડી બાર બાર વરસે આવીઓ,
માડી નો દીઠી પાતળી પરમાર રે જાડેજી મા,
*મોલુંમાં દીવા છગ બળેરે.

દીકરા હેઠો બેસીને હથીઆર છોડ્ય રે કલૈયા કુંવર,
પાણી ભરીને હમણે આવશે રે.

માડી કુવા તે વાળ્યું જોઈ વળ્યો રે,
માડી નો દીઠી પાતળી પરમાર રે જાડેજી મા,
મોલુંમાં દીવા છગ બળે રે.

દીકરા હેઠો બેસીને હથીઆર છોડ્ય રે કલૈયા કુંવર,
દળણાં દળીને હમણે આવશે રે.

*"નેવે તે નવરંગ ચુંદડીરે" એમ પણ બોલાય છે. વહુને મારી નાખીને એની લોહીવાળી ચુંદડી ધોઇ સાસુએ નેવાં પર તાણી સૂકવેલી.

માડી ઘંટીયું ને રથડા જોઈ વળ્યો રે,
માડી નો દીઠી પાતળી પરમાર રે જાડેજી મા,
મોલુંમાં દીવા છગ બળે રે.

દીકરા હેઠો બેસીને હથીઆર છોડ્ય રે કલૈયા કુંવર,
ધાન ખાંડીને હમણે આવશે રે:

માડી ખારણીઆ ખારણીઆ જોઈ વળ્યો રે,
માડી નો દીઠી પાતળી પરમાર રે જાડેજી મા,
મોલુંમાં દીવા છગ બળે રે.

દીકરા હેઠો બેસીને હથીઆર છોડ્ય રે કલૈયા કુંવર,
ધોણ્યું ધોઇને હમણાં આવશે રે.

માડી નદીયું ને નેરાં જોઈ વળ્યો રે,
માડી નો દીઠી પાતળી પરમાર્ય રે જાડેજી મા,
મોલુંમાં દીવા છગ બળે રે.

એના બચકામાં કોરી બાંધણી,
એની બાંધણી દેખીને બાવો થાઉં રે ગોઝારણ મા,
મોલુંમાં આંબો મોડીઓ.

એના બચકામાં કોરી ટીલડી,
એની ટીલડી દેખીને તરસૂળ તાણું રે ગોઝારણ મા,
મોલુંમાં આંબો મોડીઓ.

૧૭

રીસામણાં

[અજવાળી રાતે ગોરી રાસડા રમવા ગયાં. મોડું થયું. સ્વામીને એકલાં ન ગોઠયું. સીસેસીધા તો શી રીતે બોલાવાય? એટલે 'ચાકરીએ જવું છે' એવું બ્હાનું કાઢીને તેડાવી. ગોરી જાણે છે કે જુઠું બ્હાનું. હૈયે ખાત્રી છે એટલે નથી જતી. ત્યાં તો સાચેસાચ સાયબોજી રીસાઇને ચાકરીએ ચાલ્યા. રાસડો વીંખાયો. દોડીને ગોરીએ સ્વામીની ઘોડીની લગામ પકડી : 'રજપૂતાણી છું : જવાની ના નથી પાડતી : જાઓ ભલે : પણ અબોલે નહિ.' રજપૂત ન માન્યો. અબળાનું બળ શું? રીસાયલા કંથને રીઝવવાનો એક ઇલાજ : પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણની પસંદગી એની કને કરાવવી. 'ચૂંદડીનાં મુલ કરો': 'ના ના': 'અરે, પણ તમારા વિના બોલીશ કોની સાથે?' મેણાનું છેલ્લું તીર કાળજામાં મારીને રજપૂત ચાલ્યો ગયો.]

§

આવી રૂડી અંજવાળી રાત,
રાતે તે રમવા સાંચર્યાં રે માણારાજ.

રમ્યાં રમ્યાં પો'ર બે પો'ર,
સાયબોજી તેડાં મોકલે રે માણારાજ.

ઘેરે આવો ઘરડાની નાર,
અમારે જાવું ચાકરી રે માણારાજ.

આવો રૂડો સૈયરૂંનો સાથ,
મેલીને સાયબા નહિ આવું રે માણારાજ.

સાયબાજીને ચડીયલ રીસ
ઘોડે પલાણ નાખીઆં રે માણારાજ.

રોઝી ઘોડી પીતળીઆં પલાણ,
અલબેલો ચાલ્યા ચાકરી રે માણારાજ.

ઘોડી ઝાલી ઘોડલાની વાઘ,
અબોલે જાવા નૈ દઇએં રે માણારાજ.
મેલો મેલો ઘોડલાની વાઘ,
લશકર પૂગ્યું વાડીએ રે માણારાજ.
મારે સાયબા ચુંદડીની હોંશ,
ચુંદડી મોંઘા મૂલની રે માણારાજ.
રીઓ રીઓ આજૂની રાત,
ચુંદડી તમે મૂલવો રે માણારાજ.
મેલો મેલો ઘોડલાની વાઘ,
લશ્કર પૂગ્યું સીમડીએ માણારાજ.
ઘરે નથી નણુદી કે સાસુ,
કોની રે સાથે બોલશું રે માણારાજ.
તમારે છે સૈયરૂંનો સાથ,
એની રે સાથે બોલજો રે માણારાજ
હોકો ફોડયો ડેલીને દરબાર
ચલમ ફોડી ચોકમાં રે માણારાજ.
વળી વળી હીરલાની ગાંઠ
ત્રૂટે પણ છુટે નહિ રે માણારાજ.
પડી પડી દલડામાં ભ્રાંત,
અબોલા ઓ ભવ ભાંગશે રે માણારાજ.

૧૮

અવળાબોલી !

[સ્વામી બીજી સ્ત્રી પરણવા જાય છે; જૂની સ્ત્રીને અજાણી સમજીને બેવકૂફ બનાવવા મથે છે. જાણભેદુ જૂની એ અપમાન શે' સહે ? એણે તો કેટલાય સૂચક મર્મો કરી લીધા.]

§

સોનલ મારા ઘરડાની નાર રે,
જે રે જોઈયેં તે મગાવજો.

લાવજો લાવજો શેરડીયુંના પાંક રે,
લાવજો રે જાર માયલાં ઝીંડવાં.

અવળાબોલી અવળું મ બોલ્યા રે,
અવળું બોલ્યે રે અવગણ ઉપજે. સોનલ૦

લાવજો લાવજો સમદર માયલાં ચીર રે,
લાવજો રે આભ માયલાં ઓઢણાં. અવળાબોલી૦

લાવજો લાવજો સીંગવાળા ઘોડા રે,
વગર સીંગાળા લાવજો ડોળીઆ. અવળાબોલી૦

લાવજો લાવજો શોકય માયલાં સાલ રે,
લાવજો આગમજાયો બેટડો. અવળાબોલી૦

૧૯

શાની લોળ્યું !

[સ્વામીના સોટા ખાઇને સ્ત્રી પીયરીએ જાય છે. એને સ્નાન કરાવતી ભોજાઇ પૂછે છે કે "બ્હેનબા ! બરડામાં આ ભરોળ્યો શાની ?" સુલક્ષણી નારી સ્વામીનો દોષ ઢાંકવા સુંદર બનાવટી ખુલાસો આપે છે. સેંજલ એનું નામ છે.]

§

કેડ કેડ સામી રે સેંજલ ડુંગરી,
 હેડા સામેલા ભેડા જો.
ભેડે ચડીને ગોફણ ફેરવી,
 સેંજલ નાર્ય, ઢોરે પાછાં વાળ્ય જો.
નથી વાળ્યાં રે મારા બાપનાં,
 તું હેઠો ઉતરીને વાળ્ય જો.
હેઠો ઉતરીને સોટો વાઢીઓ
 સબોડયો સેંજલના બરડામાં જો.
સામે શેઢે રે નાનકો દેરીડો,
 દેરી તારા બેલીને વાર્ય જો.
અમારાં વાર્યાં રે ભાભી નૈ કરે,
 લેજો મૈયરીઆના મારગ જો.
છાણું થાપે રે ડોસલડી,
 કેજો માડી મૈયરીઆનો મારગ જો.
ડાબા મેલ્યે રે સેંજલ ડુંગરા,
 જમણા મૈયરીઆના મારગ જો.
ગાયું ચારે રે ગોવાળીઆ,
 કેજો વીરા મૈયરીઆના મારગ જો.

ડાબા મેલ્યે રે સેંજલ ડુંગરા,
જમણા મૈયરીઆના મારગ જો.

પાણી ભરે રે પાણીઆરીયું,
કેજો બેની દાદાજીના ડેલા જો.

ડાબા મેલ્યા રે સેંજલ ઝાંપલા,
જમણા દાદાજીના ડેલા જો.

ચોરે ચોવટ બેઠા દાદાજી,
કાં રે ધીડી વગર તેડ્યાં આવ્યાં જો.

સાંગામાચીએ બેઠાં માતાજી,
કાં રે ધીડી વગર તેડ્યાં આવ્યાં જો.

બેટડો ધવરાવે મારી ભાભી જો,
કાં રે નણુદી વગર તેડે આવ્યાં જો.

ઢીંગલે રમે રે નાની બેનડી,
કાં રે બેની વગર તેડ્યાં આવ્યાં જો.

ઘોડલા ખેલવતા બોલ્યા વીરોજી,
ભલે રે બેની વગર તેડયાં આવ્યાં જો.

ઉઠો વહુજી ઉનાં પાણી મેલો જો,
સેંજલને ચોળીને નવરાવો જો.

સાચું બોલ્યે રે સેંજલ નણુદી,
વાંસામાં આવડી શી લોળ્યું જો.

તરકુનાં ખેતર ભાભી ખેડતાં,
તરકડે દીધેલ ગાળ્યું જો.

ચાબખડાની ઉડે છાકમછોળ્યું ને,
મેં આડાં ધરીએલાં અંગ જો.

૨૦
મોરલાની માયા

[પાણી ભરીને આવતાં રાણીજીને વાર લાગી. રાજાજીને ખબર પડયા કે રાણી મોરલા સાથે રમતાં હતાં. પુરૂષના અંતરમાં મોરલાની ઉપર ઇર્ષ્યા સળગી. મોરલાને માર્યો. પણ એટલેથી દાઝ પૂરી ન થઈ. રાણીને હાથે જ મોરલાનાં શાક તૈયાર કરાવ્યાં. રાણીને તો એક તરફ સ્વામીની આજ્ઞા અને બીજી બાજુ મોરલાની માયા: આંસુડે મોરલાનાં માંસ વધાર્યાં, ખવરાવ્યાં, પણ ખાધાં નહિ. પસ્તાએલો પતિ એ અબળાને મોરલાનાં ચિત્રો આપી આપીને સાંત્વન ઉપજાવવા મથે છે. Sexual Jealousy–પુરૂષસહજ દારૂણ ઇર્ષ્યાનું આ ચિત્ર છે.]

§

સોનલા ઈંઢોણી રાજ, રૂપલાનું બેડું રાજ,
રાજાની રાણી રે પાણી સાંચર્યાં.

હાથડીઆ ન ધોયા રાજ, પગડીઆ ન ધોયા રાજ,
આવડી વારૂં રે શીદ લાગીયું.

આવ્યાં તે આવ્યાં રાજ, નગરીનાં ઘેણું રાજ,
આછેરાં કરૂં ને નીર ડોળી નાખે.

ઘેલાં તે ભાભી તમે,
ઘેલડાં શીદ બોલો રાજ, ઘેલડાં શીદ બોલો રાજ;
વનના મોરલા સાથે ઝૂળી રમતાં.

ઉઠોને રાજાની રાણી,
કાંઠુડા ઘઉં દળો રાજ, કાંઠુડા ઘઉં દળો રાજ;
મારે જાવું રે મોરલાને મારવા.

સોનલા કામઠડી ને
રૂપલાનાં તીર રાજ, રૂપલાનાં તીર રાજ;
રાજાજી હાલ્યા રે મોરલાને મારવા.

મારજો મારજો રે રાજા,
હરણુને હરીઆળાં રાજ, હરણુને હરીઆળાં રાજ;
એક મા મારજો વનનો મોરલો.

નહિ રે મારૂં હું તો,
હરણુ ને હરીઆળાં રાજ, હરણુ ને હરીઆળાં રાજ;
દીઠો નહિ મેલું વનનો મોરલો.

વનના મોરલીઆ ત્યાંથી
ઉડી ઉડી જાજે રાજ, ઉડી ઉડી જાજે રાજ;
જઈને બેસજે રે પારસ પીપળે.

નીયાંથી મોરલીયો તો
ઉડી ઉડી ગીયો રાજ, ઉડી ઉડી ગીયો રાજ;
જઈને બેઠો રે પારસ પીપળે.

પેલે ને ઘાયે મોરનાં
પીછડાં ખેર્યાં રાજ, પીછડાં ખેર્યાં રાજ;
બીજે ને ઘાયે મોરલાને મારીયો.

સોનલાની કાવડયું ને,
રૂપલા કરંડ રાજ, રૂપલા કરંડ રાજ;
કાવડ્યમાં નાંખી મોરલાને લાવીયા.

ઉઠો ને રાજાની રાણી,
બારણીઆં ઉઘાડો રાજ; બારણીઆં ઉઘાડો રાજ,
તમને ભાવતાં રે શીઆક લાવીયાં.

હસતાં રમતાં રાણીએ,
બારણીઆં ઉઘાડયાં રાજ, બારણીઆ ઉઘાડયાં રાજ;
મોરલાને દેખી મોઢડે મશ ઢળી.

ઉઠોને રાજાની રાણી,
મોરલીઆને મોળો રાજ, મોરલીઆને મોળો રાજ;
તેલમાં સમકાવો વનનો મોરલો.

રોતાં ને રસકતાં રાણીએ
મોરલીઆને મોળ્યો રાજ, મોરલીઆને મોળ્યો રાજ;
આંસુડે સમકાવ્યો વનનો મોરલો.

ઉઠોને રાજાના કુંવર,
જમવાને બેસો રાજ, જમવાને બેસો રાજ;
તમને ભાવતાં શીઆક રાંધીઆં.

હાલો ને રાજાની રાણી,
ભેળાં બેસી જમીએ રાજ, ભેળાં બેસી જમીએ રાજ;
તમારે સારૂ શીઆક આણીઆં.

તમે રે જમો તમારાં
છોરૂડાં જમે રાજ, છોરૂડાં જમે રાજ;
અમારે વરત છે એકાદશી.

ઉઠોને રાજાની રાણી,
ઓરડીઆ ચણાવું રાજ, ઓરડીઆ ચણાવું રાજ;
ટોડલીએ નગટાવું વનનો મોરલો.

ઘેલૂડા રાજાના કુંવર,
ઘેલૂડાં શીદ બોલો રાજ, ઘેલૂડાં શીદ બોલો રાજ;
નગટલ મોરલો તે કેમ કરી બોલશે.

ઉઠો ને રાજાની રાણી,
બેડલાં લૈ આવું રાજ, બેડલાં લૈ આવું રાજ;
બેડલે નગટાવું વનનો મોરલો.

ઘેલૂડા રાજાના કુંવર,
ઘેલૂડાં શીદ બોલો રાજ; ઘેલૂડાં શીદ બોલો રાજ,
નગટલ મોરલો તે કેમ કરી બોલશે.

ઉઠો ને રાજાની રાણી,
સાળુડા રંગાવું રાજ, સાળુડા રંગાવું રાજ;
પાલવડે મેલાવું વનનો મોરલો.

ઘેલૂડા રાજાના કુવર,
ઘેલૂડાં શીદ બોલો રાજ; ઘેલૂડાં શીદ બોલો રાજ,
છાપેલા મોરલા તે કેમ કરી બોલશે.

૨૧

ઢેલ્ય ઢળી

[ઘરની વહુવારૂને એનાં મૈયરનાં નોતરાં આવે, એ આપણા ગૃહ-સંસારમાં સાસરીયાં પક્ષને સદાય ખટકનારો પ્રસંગ બને છે. પતિ એની પત્નીને શણગાર સજીને પીયરનાં લગ્ન મહાલવા જતી જોઇ શકતો નથી. પુરૂષ-હૃદયનું એ કુદરતી ઝેર છે. સ્નેહ-વિશ્વાસુ સ્ત્રીએ પતિ-આજ્ઞાને હાંસી માની. વિશ્વાસે તૈયારી કરી! ગર્વિષ્ઠ પતિએ એને ભૂંડે મોતે મારી, પછી તે પસ્તાયો. એવા તો અનેક પસ્તાયા હશે]

§

આજ મારે સોનાની શરણાયે તે સૂરજ ઉગીઓ રે લોલ,
આજ મારો બાંધવડો પરણે કે મૈયરનું નોતરૂં રે લોલ.
આજ મારા ચોરાના ચોવટીઆ સાસરા જીવો ઘણું રે લોલ,
તમે મેલો તો જાયેં રે મૈયરને નોતરે રે લોલ.
મારાં છોકર વવારૂ શીદ થાઓ છો ઘેલડાં રે લોલ,
તમારાં સાસુજીને પૂછી જાજો નોતરે રે લોલ.
આજ મારાં સાંગામાચીએ બેઠાં સાસુજી જીવો ઘણું રે લોલ,
તમે મેલો તો જાયેં રે મૈયરને નોતરે રે લોલ.
મારાં છોકર વવારૂ શીદ થાઓ છો ઘેલડાં રે લોલ,
તમારા જેઠજીને પૂછી જાજો નોતરે રે લોલ.
આજ મારા ઘોડાના ખેલવનારા જેઠજી જીવો ઘણું રે લોલ,
તમે મેલો તો જાયેં રે મૈયરને નોતરે રે લોલ.
મારાં છોકર વવારૂ શીદ થાઓ છો ઘેલડાં રે લોલ,
તમારી જેઠાણીને પૂછી જાજો નોતરે રે લોલ.

મારાં પુતર ધવરાવતાં જેઠાણીજી જીવો ઘણું રે લોલ,
તમે મેલો તો જાયેં રે મૈયરને નોતરે રે લોલ.
મારાં છોકર વઉવારૂ શીદ થાઓ છો ઘેલડાં રે લોલ,
તમારા પરણ્યાજીને પૂછી જાજો નોતરે રે લોલ.
મારા ઓરડાના ભોગી પિયુજી જીવો ઘણું રે લોલ,
તમે મેલો તો જાયેં રે મૈયરને નોતરે રે લોલ.
મારા કહ્યા વન્યા માથડીયાં મ ગૂંથજો રે લોલ,
મારા કહ્યા વન્યા સેંથલીઆ મ પૂરજો રે લોલ.
મારા કહ્યા વન્યા કાજળીયાં મ આંજજો રે લોલ,
મારા કહ્યા વન્યા શણગારીઆં મ સજજો રે લોલ.
એના કહ્યા વન્યા માથડીયાં મેં ગૂંથીઆં રે લોલ,
એના કહ્યા વન્યા સેંથલીયા મેં પૂરીઆ રે લોલ.
એના કહ્યા વન્યા કાજળીયાં મેં આંજીઆં રે લોલ,
એના કહ્યા વન્યા ચાલી મૈયરને નોતરે રે લોલ.
એનો સાસરો દેખે ને ઝાલી ચોટલે રે લોલ,
એની સૈયરૂં દેખે ને નાખી ઘોડલે રે લોલ.
એના વીરાની વાડીમાં માથાં વાઢીયાં રે લોલ,
મુરખો મારીને વચાર્યો કે જાણ્યે ઢલ્ય ઢળી રે લોલ.

૨૨

રસીઆને સાદ

રસીઆ મોરા ચાંદલીઓ ઉગ્યો રે,
રાજ મને સૂરજ થૈ લાગ્યો રે;
રસીઆ મોરા શેરીએ પડાવું સાદ રે,
ઉતારા કરવાને કાજે રે.
રસીઆ મોરા શેરીએ પડાવું સાદ રે,
દાતણ કરવાને કાજે રે;
રસીઆ મોરા ઝારીયું લેજો સાથ રે,
દાતણ કરવાને કાજે રે.
રસીઆ મોરા શેરીએ પડાવું સાદ રે,
નાવણ કરવાને કાજે રે;
રસીઆ મોરા ધોતીઆં લેજો સાથ રે,
નાવણ કરવાને કાજે રે.
રસીઆ મોરા શેરીએ પડાવું સાદ રે,
દૂધડાં પીવાને કાજે રે;
રસીઆ મોરા ગાવડી લેજો સાથ રે,
દૂધડાં પીવાને કાજે રે.
રસીઆ મોરા શેરીએ પડાવું સાદ રે,
ભોજન કરવાને કાજે રે;
રસીઆ મોરા સૂખડાં લેજો સાથ રે,
ભોજન કરવાને કાજે રે.
રસીઆ મોરા શેરીએ પડાવું સાદ રે,
મુખવાસ કરવાને કાજે રે;
રસીઆ મોરા એળચી લેજો સાથ રે,
મુખવાસ કરવાને કાજે રે.

૨૩

બાળાવેશના અબોલડા

સૈયર મોરી શેરીયું વાળી મેલો જો,
શેરીયુંનો ચાલનાર રે હમણાં આવશે રે લોલ.

એ મુરખડે હાથે શેરીયું વાળી જો,
અબોલડા લીધા રે બાળાવેશમાં રે લોલ.

સૈયર મોરી દાતણ લાવી મેલો જો,
દાતણનો કરનાર રે હમણાં આવશે રે લોલ.

એ મુરખડે હાથે દાતણ લીધાં જો,
અબોલડા લીધા રે બાળાવેશમાં રે લોલ.

સૈયર મોરી નાવણ લાવી મેલો જો,
નાવણનો કરનાર રે હમણાં આવશે રે લોલ.

એ મુરખડે હાથે નાવણ લીધાં જો,
અબોલડા લીધા રે બાળાવેશમાં રે લોલ.

સૈયર મોરી ભોજન પીરસી મેલો જો,
ભોજનનો કરનાર રે હમણાં આવશે રે લોલ.

એ મુરખડે હાથે ભોજન લીધાં જો,
અબોલડા લીધા રે બાળાવેશમાં રે લોલ.

સૈયર મોરી મુખવાસ લાવી મેલો જો,
મુખવાસનો કરનાર રે હમણાં આવશે રે લોલ.

એ મુરખડે હાથે મુખવાસ લીધા જો,
અબોલડા લીધા રે બાળાવેશમાં રે લોલ.

સૈયર મોરી ઢોલીઆ ઢાળી મેલો જો,
પોઢણનો કરનાર રે હમણાં આવશે રે લોલ.

એ મુરખડે હાથે ઢોલીઆ ઢાળ્યા જો,
અબોલડા લીધા રે બાળાવેશમાં રે લોલ.

કુટુમ્બ-સંસાર

૨૪

ઘણી ઘણી હામો

[રસિક કુલવધુઓને આપણા કુટુંબ-જીવનની અંદર તો લાજ કાઢવામાં યે રસ પડતો. ઘૂમટો ખેંચવામાં આંગળીઓનું અને પોશાકનું કલાવિધાન સમાયલું હતું. ઝીણું બોલવામાં માત્ર મર્યાદાનો જ ખ્યાલ નહોતો, માધુર્ય પણ ઝરતું. અવિભકત કુટુંબના સુખી સમયમાં, દેરાણી જેઠાણી વચ્ચેનો વાદ પણ દેરભોજાઈ વચ્ચેના હાસ્ય-વિનોદ જેવો જ મીઠો બની જતો. કૌટુમ્બિક જીવનમાં આ બધાં પ્રેમપોષક તત્વો હતાં. સાથોસાથ 'મુંબઇના મોલ'ની વિનાશક મોહિની મંડાઇ ગયાનો સમય પણ આંહી સૂચવાયો દિસે છે.]

§

સાયબા હું તો ત્રાંબાની હેલ્યે પાણી નૈ ભરૂં,
સાયબા મુને રૂપલા બેડાની ઘણી હામ રે;
સાયબા મુને મુંબઈમાં મોલ ચણાવજો રે લોલ.*

સાયબા મારે સસરો ભલા પણ વેગળા,
સાયબા મુને ઘુંઘટ કાઢયાની ઘણી હામ રે;
સાયબા મુને મુંબઈમાં મોલ ચણાવજો રે લોલ.

સાયબા મારી સાસુ ભલાં પણ વેગળાં,
સાયબા મુને પગે પડયાની ઘણી હામ રે;
સાયબા મુને મુંબઇમાં મોલ ચણાવજો રે લોલ.

સાયબા મારે જેઠ ભલા પણ વેગળા,
સાયબા મુને ઝીણું બોલ્યાની ઘણી હામ રે;
સાયબા મુને મુંબઇમાં મોલ ચણાવજો રે લોલ.

*પાઠાન્તર

"સાયબા તમે મુંબઈ બંદર મોલ માલજો રે લોલ"

સાયબા મારી જેઠાણી ભલાં પણ વેગળાં,
સાયબા મુને વાદ વધાની ઘણી હામ જો;
સાયબા મુને મુંબઇમાં મોલ ચણાવજો રે લોલ.

સાયબા મારો દેર ભલા પણ વેગળા,
સાયબા મુને હસ્યા બોલ્યાની ઘણી હામ રે;
સાયબા મુને મુંબઇમાં મોલ ચણાવજો રે લોલ.

સાયબા મારી દેરાણી ભલાં પણ વેગળાં,
સાયબા મુને જોડે રે'વાની ઘણી હામ રે;
સાયબા મને મુંબઇમાં મોલ ચણાવજો રે લોલ.

૨૫

હાલ્યાં સાસરે

[સાસરે જનારી દીકરીને આખા કુટુંબનાં મીઠાં સ્મરણો રહેતાં તેનું કારણ વિદાય વખતની આવી ભેટ સોગાદો હતી.]

§

અમે નણંદ ભોજાઈ પાણી સાંચર્યાં,
પાળે ઉભેલ દેર ને જેઠ, આ મેમાન કયાંના છે.
અમે પાણી ભરીને ઘેર આવીઆં,
આંગણ ઉભેલ દેર ને જેઠ, આ મેમાન કયાંના છે.
મારો દાદો તે વોરે ચુંદડી,
માતા વોરે છે દખણીનાં ચીર, ધીડી હાલ્યાં સાસરે.
મારો વીરો તે વોરે વેલડી,
ભોજાઈ વોરે છે ડોળીઆની જોડ, નણંદ હાલ્યાં સાસરે.

મારો કાકો તે વોરે કાપડાં,
  કાકી વોરે છે મોળીઆંની જોડ, ભત્રીજ હાલ્યાં સાસરે.
મારો મામો તે વોરે મોજડી,
  મામી વોરે છે તેલ ધૂપેલ, ભાણેજ હાલ્યાં સાસરે.
મારી સરખી સૈયર જોવા મળી,
  આવી ઉભેલ વડલા હેઠ, ગોઠણ હાલ્યાં સાસરે.
મારી રોઈ રોઈ ભીંજાણી કાંચળી,
  ધ્રૂસકે તૂટેલ નવલખો હાર, ગોઠણ હાલ્યાં સાસરે.

૨૯

વીર અને દેર

[સુલક્ષણી સ્ત્રીને પોતાનો વીર વ્હાલો ને દેર દવલો હોય: એવું અને નહિ. દેર પ્રત્યેની પ્રીતિમાંથી જ આવી ખટમધુરી મશ્કરીઓ ઉછળતી.]

§

કુવામાં કારેલડી ને અવેડામાં વેલ્ય
  કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય.
એક કારેલું તોડ્ય એને ઝીણું કરી મોળ્ય,
  કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય.
ઝીણું કરી મોળ્ય ઈ તો ઘીએથી વઘાર્યં,
  કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય.
ઘીએથી વઘાર્યં ઈ તો જમે મારો વીર,
  કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય.

કુવામાં કારેલડી ને અવેડામાં વેલ્ય,
કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય.
એક કારેલું તોડ્ય એને મોટું કરી મોળ્ય,
કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય.
મોટું કરી મોળ્ય એને તેલેથી વઘાર્યં,
કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય.
તેલેથી વઘાર્યં ઈ તો જમે મારો દેર,
કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય.
ઢીંચણ સામો ઢોલીઓ ને હૈયા સામી ખાટ,
કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય.
પોઢશે મારો વીર અને દેર પાયા હેઠ,
કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય.

૨૭

લેરીયાની લૂંટાલૂંટ

[કરીયાવર લઇને સાસરે આવનારી સહુય ભોજાઇઓનો આ સ્વાનુભવ છે. એમાથી એકાદ બે વસ્તુ માગવાનો નણંદને અધિકાર હોય છે, પણ નણંદે-પસંદ કરેલી વસ્તુ સારી હોય કે નમાલી, છતાં તેના ઉપર નણંદ ભોજાઇની વચ્ચે રકાઝક જામે છે. 'લેરીયા' જેવું અલ્પ-વસ્ત્ર પણ ભાભીને કેમ મમતામાં નાખે છે? કારણ એ તો માતા પિતાનું ખાસ સંભારણું! 'હઠીલી નણંદ બીજી સાતગણી કિમ્મતી વસ્તુ સ્વીકારવાની પણ ના પાડે છે. અંતે હારેલી ભોજાઇ લેરીયું આપે છે, પણ સાથે સાથે "લઇને અદીઠડાં" થવાનું ય સંભળાવે છે. નણંદ ભોજાઇ વચ્ચેના સંબંધનું આ નિખાલસ ચિત્ર છે.]

§

મારા લેરીયામાં લૂંટાલૂંટ લાગી હો........ઓ
નણદલ માગે લેરીયું રે બાઇ.

મારા દાદાનું દીધલ લેરીયું રે બાઈ,
મારી માતાની બાંધેલ લાંક હો........બો
નણદલ માગે લેરીયું રે બાઈ.

ચાર ખુણે ચાર ડાબલા રે બાઈ,
નણદી સારેરા જોઈ જોઈ લીયો હો........બો
નણદલ માગે લેરીયું રે બાઈ.

શું રે કરૂં તારા ડાબલા રે બાઈ,
મને લેરીયાની ઘણી ઘણી હામું હો........બો
નણદલ માગે લેરીયું રે બાઈ.

ચાર ખુણે ચાર બેડલાં રે બાઈ,
નણદી સારેરા જોઈ જોઈ લીયો હો........બો
નણદલ માગે લેરીયું રે બાઈ.

શું રે કરૂં તારાં બેડલાં રે બાઈ,
મને લેરીયાની ઘણી ઘણી હામું હો........બો
નણદલ માગે લેરીયું રે બાઈ.

સામી ઘોડારે ચાર ઘોડલા રે બાઈ,
નણદી સારેરા જોઈ જોઈ લીયો હો........બો
નણદલ માગે લેરીયું રે બાઈ.

શું રે કરૂં તારા ઘોડલા રે બાઈ,
મને લેરીયાની ઘણી ઘણી હામું હો........બો
નણદલ માગે લેરીયું રે બાઈ.

સામા કબાટમાં લેરીયું રે બાઈ,
નણદી લઇને અદીઠડાં થાવ હો........બો
નણદલ માગે લેરીયું રે બાઇ.

૨૮

ટીલી

['લેરીયાની લૂંટાલૂંટ'નો જ ભાવ આ ચિત્રમાં ભર્યો છે.]

§

અધમણ સોનું ને અધમણ રૂપું,
તેની અમને ટીલડી ઘડાવો રે જાદવરાય;
એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

કાકે કોરાવી મારે મામે મઢાવી,
વીરે મારે હીરલે જડાવી રે જાદવરાય;
એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

ટીલડી ચોડીને અમે સાસુ ઘેર ગ્યાં'તાં,
સાસુડીએ મોઢડાં મચકોડયાં હો જાદવરાય;
એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

કાં રે સાસુજી તમે મોઢડાં મચકોડો,
નથી તારે દીકરે ઘડાવી હો જાદવરાય;
એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

કાકે કોરાવી મારે મામે મઢાવી,
વીરે મારે હીરલે જડાવી હો જાદવરાય;
એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

ટીલી ચોડીને હું તો જળ ભરવા ગઈ'તી,
ટીલી મારી જળડામાં ઉડી રે જાદવરાય;
એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

ટીલડી જડે તો પાંચ બરામણ જમાડું,
નણુદોઇને ધોતીઆં બંધાવું હો જાદવરાય;
  એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

ટીલડી જડે તો મારી નણદીને આલું,
ભાણેજને કેડીયાં સીવડાવું હો જાદવરાય;
  એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

નવા રે નગરના જોશીડા તેડાવો,
ટીલડીના જોશ જોવરાવો રે જાદવરાય;
  એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

ઉંડા તે જળમાંથી ટીલડી ઝબૂકી,
ટીલી હવે નણદીને આલો હો જાદવરાય.
  એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

કાકે કોરાવી મારે મામે મઢાવી,
ટીલી મારી નણદીને કયાંથી રે જાદવરાય;
  એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

ટીલી ચોડીને રાધા મંદિર પધાર્યાં,
સાસુજીને પાય લાગ્યાં હો જાદવરાય;
  એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

ઠાર્યાં એવાં ઠરજો ને બાળ્યાં એવાં બળજો,
સાસુડીએ આશખ ત્યાં દીધી રે જાદવરાય;
  એ રે ટીલીની અમને બહુ રઢયું લાગી.

૨૯

વીરાને તેડાં

[પાણી શેરડો એટલે જાણે સ્ત્રીઓનું બીજું પીયર ! અને પંખી એટલાં એનાં પીયરીયા ! માનવી ન મળ્યો, એટલે છાનાંમાનાં મોરલાને મોકલ્યો. વીરો આવ્યો. બનેવીના કાન ભંભેરી નણંદને કઢાવી. બેનીબાને પૂરાં રાજ થયાં !

§

સરોવર પાળે આંબલીઓ,
આંબે ઝાઝા મોર મલૂગર આંબલીઓ.
એક તે મોરલો ઉડી ગીઓ,
ગીઓ દાદાને દેશ મલૂગર આંબલીઓ.
દાદા ધીડી દખીઆં,
વીરને આણે મેલ્ય મલૂગર આંબલીઓ.
વીરો આવ્યો સીમડીએ,
સીમું લે'રે જાય મલૂગર આંબલીઓ.
વીરો આવ્યો વાડીએ,
વાડીએ ટૌકે મોર મલૂગર આંબલીઓ.
વીરો આવ્યો સરોવરીએ,
સરોવર લે'રે જાય મલૂગર આંબલીઓ.
વીરો આવ્યો ઝાંપલીએ,
ઝાંપ ધડુસીઆ ઢોલ મલૂગર આંબલીઓ.
વીરો આવ્યો શેરીએ,
શેરી લે'રે જાય મલૂગર આંબલીઓ.
વીરો આવ્યો આંગણીએ,
મળી ચુડાળી બે'ન મલૂગર આંબલીઓ
નણુદી વળાવ્યાં સાસરે,
એનીને પૂરાં રાજ મલૂગર આંબલીઓ.

૩૦
ભાભીનું મેણું

[પૂર્વે જ્યારે હાથે કાંતવાનો ઉદ્યમ હતો. ત્યારે 'કોડય' નામના એક વિશાળ ખંડમાં બધી પાડોશણો પોતપોતાના રેંટીઆ માંડી એક સાથે વાર્તા વિનોદ કરતી કરતી કાંતતી. એવે એક દિવસે, પાદરમાં થઇને કોઇ મેર (સુમરીયા) ની જાન નીકળી, કુંવારી નણંદ વરલાડાને નિરખવા દોડી, ઉતાવળમાં રેંટીઆ બગાડ્યા, એ અધીરાઇ ભાળીને ભોજાઇએ વિનોદમાં મેણું દીધું કે "જાવ જાવ. ઝટ એ વરરાજાને પરણી બેસો." મેણું ન ખમી શકનારી નણંદ સાચેસાચ ભાભીનો બોલ સત્ય કરી દેખાડવા ચાલી, ને પોતાનો અસ્વીકાર કરનાર સુમરીયાને શાપ દઇ આપઘાત કર્યો. નણંદોની આ તો સર્વ સામાન્ય પ્રકૃતિ છે]

§

કાંતણીયાં રે કોડયુંમાં નો માય,
નણંદ ભોજાઈ હાલી કાંતવા.

નણદી કાંતે જાચા હીરના ત્રાગ,
ભોજાઈ કાંતે રે કાચુ કોકડાં.

પાદર આવી પરદેશીની પોઠ,
એક આવ્યો રે વર સૂમરો.

સોળ સૈયરૂં જોવા ધોડી જાય,
નણદી ઉઠયાં રે ઉતાવળાં.

ત્રોડી ત્રોડી ખરલાની ત્રાક,
માળ ત્રોડી રે જાચા હીરની.

નણદી જાશે સુમરીઆની સાથ,
સુમરો ઓઢાડે નવરંગ ચુંદડી.

દાદા મોરા દેવું હોય તે દે,
અમારે વરવો રે વર સૂમરો.

ઘેલાં ધીડી કેણે દીધી ગાળ,
કોણ ધીડી રે મેણાં બોલીઆં.

કાકા મોરા દેવું હોય તે દે,
અમારે વરવો રે વર સૂમરો.
ઘેલાં ભતરીજ કેણે દીધી ગાળ,
કોણ ભતરીજ મેણાં બોલીઆં.
મામા મોરા દેવું હોય તે દે,
અમારે વરવો રે વર સૂમરો.
ઘેલાં ભાણીબા કેણે દીધી ગાળ,
કોણ રે ભાણીબા મેણાં બોલીઆં.
વીરા મોરા દેવું હોય તે દે,
અમારે વરવો રે વર સૂમરો.
ઘેલાં બેનીબા કેણે દીધી ગાળ,
કોણ રે બેનીબા મેણાં બોલીઆં.
વીરા મારી ભાભીએ દીધી ગાળ,
વડેરી ભોજાઈ મેણાં બોલીઆં.
વીરા મારી ભાભીને મ માર્ય,
બાળ હત્યા રે અમને લાગશે.
સુમરીઆ રાણા પાછું વાળી જો,
વાંસે તે આવે સુહાગણ સુંદરી.
સુંદરી તો મારે મા ને બેન,
સુંદરી જેવડી રે મારે ઘેર દીકરી.
સુમરીઆવનું જાજો રે નખ્ખોદ,
સાતે અવતાર જાજો વાંઝીઆ.

બરડામાં ભેટકડીને પડખે પઠ્ઠા પીરની ધાર છે ત્યાં આ નણંદ સતી થઇ.

૩૧

નણુદલ પરોણુલાં

[બાર બાર વરસે ભાઇને ઘેરે આવેલી નણંદનો આટલો આટલો તિરસ્કાર કરી લીધા પછી પણ ભોજાઇને મનમાં દાઝ રહી ગઇ કે રાંડ "માર્યા વિનાની વહી ગઇ",!]

§

બાર બાર વરસે નણુદલ આવ્યાં,
ભાભી ઉતારા ઘોને રાજ
નણુદલ પરોણુલાં.

ઘર પછવાડે પડેલ ખંડેરાં,
જઇને ઉતારા કરજો રાજ
નણુદલ પરોણુલાં.

ઉતારા ભાભી સભર બનાવ્યા,
હુવે દાતણીઆં દેજો રાજ
નણુદલ પરોણુલાં.

ઘર પછવાડે થોરનું ઠુંઠું
વેડી દાતણીઆં કરજો રાજ
નણુદલ પરોણુલાં.

દાતણીઆં ભાભી સભર બનાવ્યાં,
હુવે ભોજનીઆં દેજો રાજ
નણુદલ પરોણુલાં.

તમારે વીરે શાળ નથી વાવી,
ઘઉંમાં આવ્યો ગેરૂ રાજ
નણુદલ પરોણુલાં.

ભોજનીઆં ભાભી સભર બનાવ્યાં,
હવે મખવાસીઆં દેજો રાજ
નણદલ પરોણલાં.

ઘર પછવાડે ઉંદરની લીંડીયું,
જઈ મખવાસીઆં કરજો રાજ
નણદલ પરોણલાં.

મખવાસીઆં ભાભી સભર બનાવ્યાં
હવે પોઢણીઆં દેજો રાજ
નણદલ પરોણલાં.

તમારે વીરે વાણ નથી ભાંગ્યું,
સુતાર પીટયો હુંઠો રાજ
નણદલ પરોણલાં.

પોઢણીઆં ભાભી સભર બનાવ્યાં,
હવે મારગડા ચીંધો રાજ
નણદલ પરોણલાં.

ઠાલા તે કુવા ઠેકતાં જાજો
ભર્યા કુવામાં પડજો રાજ
નણદલ પરોણલા.

મારા હૈયામાં હામ જ રહી ગઈ,
માર્યા વન્યાની વહી ગઈ રાજ
નણદલ પરોણલાં.

૩૨

વીરાને આંગણે

ઉગમણેથી રથડા જૂત્યા, આવી આંગણીએ છુટ્યા
મોહનરાયનું ઝૂમખડું રે.

મેં રે જાણ્યું જે બેનડી આવી, આવી સુહાગણ નણદી
મોહનરાયનું ઝૂમખ ં રે.

હસતાં રમતાં ઝાંપા ઉઘાડયા, નણદી દેખી મશ ઢળી
મોહનરાયનું ઝૂમખડું રે.

નણદીએ આવી નેવલા ઝાલ્યાં, કયાં ગ્યો ભાભી મારો વીરો
મોહનરાયનું ઝમખડું રે.

મારે રે નણદી ભૂખ જ જાણે, નત નત ગોકળીએ જાય રે
મોહનરાયનું ઝૂમખડું રે.

સાંકડી શેરીમાં વીરોજી મળીઆ, બેની ધ્રૂસકડે રોયાં
મોહનરાયનું ઝૂમખડું રે.

કાં રે બેનીજી ધ્રૂસકે રૂવો, કેણે ન દીધાં માન
મોહનરાયનું ઝૂમખડું રે.

કાકે મામે માન જ દીધાં, ભાભીએ મ્હોં મચકોડ્યાં
મોહનરાયનું ઝૂમખડું રે.

તારી ભાભીને પીયર વળાવું, તમે જનવાસો રીયો
મોહનરાયનું ઝૂમખડું રે.

ના રે વીરાજી એવું ન કરીએ, બેની સાસરીએ સારાં
મોહનરાયનું ઝૂમખડું રે.

કાળી તે લાયનો કમખો સીવડાવ્યો, સોળ તે ગજની સાડી
મોહનરાયનું ઝૂમખડું રે.

સાત સાત સાડલા વીરેજીએ લીધા, સૈયરૂં વળાવવા ચાલ
મોહનરાયનું ઝૂમખડું
કળશી કટંબ વોળાવવા આવ્યું, નાં'વી મચકાળી ભાભ
મોહનરાયનું ઝૂમખડું
નણદીએ ત્યાં આશખ દીધી, ઘણું જીવો મારો વીરે
મોહનરાયનું ઝૂમખડું
મારા વીરાને આશખ દઉં છું, મારે બેટાનો બાપ
મોહનરાયનું ઝૂમખડું
ઘણું જીવો મારી રખમાઇ ભાભી, સાત શોકયુંનાં સાલ
મોહનરાયનું ઝૂમખડું

૩૩

ઓળખ્યો

[બાર બાર વરસ થયાં સાસરે વળાવેલી અને વચમાં એકે વાર ઘેર ન આવેલી બ્હેનને એનો ભાઇ તેડવા જાય છે. નાનપણન સ્મરણો ભૂલેલી એ બ્હેન ભાઇને કેમ કરીને ઓળખી લ્યે છે પોતાની માતાની આંખો જેવી એની આંખો દેખીને, અને પિતાન અવાજ જેવો એનો અવાજ સાંભળીને. (માતાના જેવી આંખોવાળો ને પિતાના જેવા સ્વર વાળો પુરૂષ પંકાય છે.) ભાઇને પોતાનાં દુઃખ સંભળાવતી બ્હેન ભાઇના નિમંત્રણને નકારે છે. એ સમજે છે ભાઇઓ તો ભાભીને વશ હોય. બધું દુઃખ ઢલવીને બ્હેની ડૂબી મરે છે.

§

વેલ્યું છુટીયું રે વીરા વાડીના વડ હેઠ
ધોળીડા બાંધ્યા રે વડને વાંકીએ.

ચાર પાંચ સૈયરૂં રે વીરા પાણીડાની હાર,
વચલી પાણીઆરે વીરને ઓળખ્યો.

ઓળખ્યો ઓળખ્યો રે માની આંખ્યુંની અણુસાર,
બાપની બોલાશે વીરને ઓળખ્યો.

વીરા ચાલો રે દખણી બેનીને ઘેર,
ઉતારા દેશું ઉંચા ઓરડા.

વેલ્યું છોડજો રે લીલા લીંબડા હેઠ,
ઘોળીડા બાંધજો રે વચલે ઓરડે.

નીરીશ નીરીશ રે વીરા નીલી નાગરવેલ્ય,
ઉપર નીરીશ રાતી શેરડી.

રાંધીશ રાંધીશ રે વીરા કમોદુંનાં ફૂળ,
પાશેર રાંધીશ કાજુ ખીચડી.

પાપડ શેકીશ રે વીરા પુનમ કેરો ચંદ,
ઉપર આદુ ને ગરમર આંથણાં.

જમશે જમશે રે મારો માડી જાયો વીર,
ભેળી રે બેસશે એક જ બેનડી.

ઉંચી મેડી રે વીરા ઉગમણે દરબાર,
નીચાં રે ઢળાવું તારા ઢોલીઆ.

પોઢશે પોઢશે રે મારો માડીજાયો વીર,
પાસે બેસશે રે એકજ બેનડી.

કરજે કરજે રે બેની સખદખની વાત,
ઘેરે જાશું તો માતા પૂછશે.

ખાવી ખાવી રે વીરા ખોરૂડી જાર,
સુવું રે માડીના જાયા સાથરે.

બાર બાર વરસે રે વીરા માથડીયાં ઓળ્યાં
તેર વરસે રે તેલ નાખીયાં.

મેલો મેલો રે બેની તમારલા દેશ,
મેલો રે તમારાં બેની સાસરાં.

વીરા વીરા રે બેની માસ છ માસ,
આખર જાવું રે બેનને સાસરે.

ભરવાં ભરવાં રે વીરા ભાદરૂનાં પાણી,
ભાદરની રેલે બેની તણાઇ ગયાં.

આ ને કાંઠે રે વીરો રહુ રહુ રૂવે,
ઓલ્યે કાંઠે રૂવે એની માવડી.

૩૪

વીરાને વખડાં

[દૂર દૂરના દેશમાં પરણાવેલી બ્હેનને એનાં ક્રૂર સાસરીયાં પીયર ન જવા આપે. અને તેડવા આવનાર ભાઇને સાસુ ઝેર ભેળવેલાં ભોજન જમાડે, એવી કરૂણ કથાઓ લોક-સાહિત્યમાં વારંવાર આવે છે.]

§

વીર દાદો કે' દેશમાં દેશું,
વીર દાદો કે' દેશમાં દેશું રે
વીરે પરદેશમાં દીધાં.

વીર આડી છે આરબા નદી,
વીર આડી છે આરબા નદી રે
નદીનાં નીર ઘણેરાં.

વીર કડયે લઈ તુંબડાં બાંધો,
વીર કડયે લઈ તુંબડાં બાંધો રે
તુંબડલે તરતા આવો.

વીર બેની બાઈએ આવતો ભાળ્યો,
વીર બેની બાઈએ આવતો ભાળ્યો રે
ધ્રોડીને ઢોલીઆ ઢાળ્યા.

વીર ધોરાજીનો ઢોલીઓ લાવ્યો,
વીર ધોરાજીનો ઢોલીઓ લાવ્યો રે
પાટી પાટણથી લાવ્યો.

વીર ત્રંબાળુ બેડલું લાવ્યો,
વીર ત્રંબાળુ બેડલું લાવ્યો રે
ઈંઢોણી હીરની લાવ્યો.

વીર મુંબઈનાં મોળીઆં લાવ્યો,
વીર મુંબઈનાં મોળીઆં લાવ્યો રે
અંગરેજી આભલાં લાવ્યો.

વીર કાળી લાયનું કાપડું લાવ્યો,
વીર કાળી લાયનું કાપડું લાવ્યો રે
કુંખીઆં નગરનાં લાવ્યો.

વીર બાંધવડાનાં માથડાં દુખે,
વીર બાંધવડાનાં માથડાં દુખે રે
બેની બાઈ ધ્રૂસકે રોવે.

વીર બાંધવને વખડાં પાયાં,
વીર બાંધવને વખડાં પાયાં રે
સાસુડીએ સોમલ પાયાં.

૩૫

મોટાં ખોરડાં !

ગામમાં સાસરૂં ને ગામમાં પીરીયું રે લોલ,
દીકરી કે'જો સખ દ:ખની વાત જો,
કવળા સાસરીયામાં જીતવું રે લોલ.

સખના વારા તો માતા વહી ગયા રે લોલ,
ફળીનાં ઉગ્યાં છે ઝીણાં ઝાડ જો,
કવળા સાસરીયામાં જીતવું રે લોલ.

પછવાડે ઉભી નણદી સાંભળે રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણાં ઘરની વાત જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

નણદીએ જઈ સાસુને સંભળાવીયું રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ઘરની વાત જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

સાસુએ જઈ સસરાને સંભળાવીયું રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણાં ઘરની વાત જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

સાસરે જઈ જેઠને સંભળાવીયું રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ઘરની વાત જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

જેઠે જઈ પરણ્યાને સંભળાવીયું રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ઘરની વાત જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

પરણ્યે જઈ તેજી ઘોડા છોડીયો રે લોલ,
જઈ ઉભાડયો ગાંધીડાને હાટ જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

અધશેરો અમલીઆં તોળાવીઆં રે લોલ,
પાશેરો તોળાવ્યો સુમલખાર જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

સોનલા વાટકડે અમલ ઘોળીઆં રે લોલ,
પીવો ગોરી નકર હું પી જાઉં જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

ઘટક દઈને ગોરાંદે પી ગયાં રે લોલ,
ઘરચોળાની ઠાંસી એણે સોડ્ય જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

આટકાટનાં લાકડાં મગાવીઆં રે લોલ,
ખોખરી હાંડીમાં લીધી આગ જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

પે'લો વીસામો ઘરને ઉંબરે રે લોલ,
બીજો વીસામો ઝાંપા બા'ર જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

ત્રીજો વિસામો ગાયને ગોંદરે રે લોલ,
ચોથો વીસામો સમશાન જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

સોનલા સરખી વહુની ચે' બળે રે લોલ,
રૂપલા સરખી વહુની રાખ જો;
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ.

બાળી ઝાળીને જીવડો ઘેર આવ્યો રે લોલ,
હવે માડી મંદિરીએ મોકળાણ જો;
*ભવનો ઓશીઆળો હવે હું રહ્યો રે લોલ.

* હવે માડી ટેળો દોટાદોટ જો.
સહુનો ઓશીઆળો હવે હું રહ્યો રે લોલ.

૩૭

નણદી જશોદણી

[આંહી પણ બ્હેનને ઘેર આવનાર ભાઇની હત્યા વર્ણવી છે.]

§

વચલી કોઠીના મેં તો ઘઉંડા રે કાઢીયા,
ઝીણા સોયા ને મોટા ભરડ્યા રે નણદી જશોદણી.
તેની રાંધી છે નણદે તલધારી લાપશી,
બીજો રાંધ્યો છે સોમલખાર રે નણદી જશોદણી.
સૌને પીરસી છે એણે તલધારી લાપશી,
ભાઇને પીરસ્યો છે સોમલખાર રે નણદી જશોદણી.
પે'લે તે કોળીએ વીરનાં મોઢાં સમકોડીયાં,
બીજે તે કોળીએ જીભું ઝાલી રે નણદી જશોદણી.
ત્રીજે તે કોળીએ ભાઈની ભાનું ભૂલાવીયું,
પળમાં છોડાવ્યા એણે પ્રાણ રે નણદી જશોદણી.
મારી કૂટીને રાંડે ભોંમાં ભંડારીઓ,
ઉપર ચણી છે સોમલ-દેરી રે નણદી જશોદણી.

૩૮

વાંઝીઆં

[સંતતિ ન હોવી, એ આપણા સંસારમાં અભાગણી સ્ત્રીનો અપરાધ મનાયો છે. સંતતિની લાલસાએ શોકયોના ત્રાસ જન્માવ્યા છે. વાંઝણી સ્ત્રી પોતાનું એ અમંગળપણું ટાળવા કેવી માનતાઓ આદરે છે ! કેવાં અપમાન સહે છે ! કુદરત પણ એને તરછોડે છે. ને આખરે દેવ પાસેથી પુત્ર લાવતાં જ એનાં માનપાન તત્ક્ષણ વધી જાય છે.]

૬

ગંગા તે માટી ચીકણી ધન્ય રમતાં રે,
એના ચૂલા નખાવોને ચાર કે મા'દેવ જાવું રે.
પેલે તે ચૂલે ખીચડી ધન્ય રમતાં રે,
બીજે તે કઢીઅલ દૂધ કે મા'દેવ જાવું રે.
ત્રીજે તે ચૂલે લાપસી ધન્ય રમતાં રે,
ચોથલે તાવેલ ઘી રે કે મા'દેવ જાવું રે.
ત્યાંથી તે દડવડ ચાલીઆં ધન્ય રમતાં રે,
જઇ પડયાં સસરાને પાય કે મા'દેવ જાતાં રે.
સસરો તે મેણાં બોલીઆ ધન્ય રમતાં રે,
વાંઝીઆં મ્હોં કોણ જોશે કે મા'દેવ જાતાં રે.
ત્યાંથી તે દડવડ ચાલીઆં ધન્ય રમતાં રે,
જઇ પડયાં સાસુને પાય કે મા'દેવ જાતાં રે.
સાસુ તે મેણાં બોલીઆં ધન્ય રમતાં રે,
વાંઝીઆં મ્હોં કોણ જોશે કે મા'દેવ જાતાં રે.
ત્યાંથી તે દડવડ ચાલીઆં ધન્ય રમતાં રે,
જઈ પડયાં દાદાને પાય કે મા'દેવ જાતાં રે.
દાદો કે' નહિ મારી દીકરી ધન્ય રમતાં રે,
માડી કે' નહિ મારાં પેટ કે મા'દેવ જાતાં રે.

ત્યાંથી તે દડવડ ચાલીઆં ધન્ય રમતાં રે,
આવ્યા આંબલીઆની છાંય કે મા'દેવ જાતાં રે.
લીલૂડા આંબા સૂકાઈ ગીઆ ધન્ય રમતાં રે,
કોયલડી કરે રે કલપાંત કે મા'દેવ જાતાં રે.
ત્યાંથી તે દડવડ ચાલીઆં ધન્ય રમતાં રે,
આવ્યાં સરોવરીયાની પાળ્ય કે મા'દેવ જાતાં રે.
ભર્યાં સરોવર સુકાઇ ગીઆં ધન્ય રમતાં રે,
માછલડી કરે રે કલપાંત કે મા'દેવ જાતાં રે.
ત્યાંથી તે દડવડ ચાલીઆં ધન્ય રમતાં રે,
જઈ પડયાં મા'દેવ પાય કે મા'દેવ જાતાં રે.
માદેવે દીધો દીકરો ધન્ય રમતાં રે,
ભવનાં ભાંગેલ મેણાં કે મા'દેવ જાતાં રે.
ત્યાંથી તે દડવડ ચાલીઆં ધન્ય રમતાં રે,
આવ્યાં સરોવરીયાની પાળ કે મા'દેવ ગ્યાં'તાં રે.
સૂકાં સરોવર ભરાઈ ગીઆં ધન્ય રમતાં રે,
માછલડી કરે રે કિલોલ કે મા'દેવ ગ્યાંતાં રે.
સૂકલ આંબા લીલા થયા ધન્ય રમતાં રે,
કોયલડી કરે રે ટૌકાર કે મા'દેવ ગ્યાં'તાં રે.
દાદો કે' મારી દીકરી ધન્ય રમતાં રે,
માતા કે' મારૂં પેટ કે મા'દેવ ગ્યાં'તાં રે.
સસરો લખી કાગળ મોકલે ધન્ય રમતાં રે,
મારા ઘરના દીવા ઘરે આવો કે મા'દેવ ગ્યાં'તાં રે.
સાસુ લખી કાગળ મોકલે ધન્ય રમતાં રે,
મારાં ઉઘાડાં ઘર ઘરે આવો કે મા'દેવ ગ્યાં'તાં રે.
પરણ્યો લખી કાગળ મોકલે ધન્ય રમતાં રે,
મારા ઘરનાં તેજ ઘરે આવો કે મા'દેવ ગ્યાં'તાં રે.

૩૯

કુદરતની કરૂણા

[જેઠાણીને પોતાની રિદ્ધિ સિદ્ધિનો ગર્વ હશે. એણે કિમ્મતી ખોરાક વડે પોતાનો ગર્ભ પોષ્યો. પણ કુદરત પાસેથી સંતાન મેળવવામાં એની અઢળક સંપત્તિ કામ ન લાગી. અને લગારે પોષણ ન પામેલી નિર્ધન દેરાણીની દીન યાચના કુદરતે પૂરી કરી. દેરાણીની તૂંબડીના વેલાને ઘણાં ઘણાં તુંબડાંનો ફાલ આવ્યો, એમાં એ ગરીબ નારીને પેટ પૂત્રો પ્રસવ્યાનું સૂચન રહ્યું છે. એ કુદરતી કરૂણામાંથી મગરૂબ પૈસાદારો કેવાં બેનસીબ રહી જાય છે તે ભાવ આંહી આલેખાયો છે.]

§

દેરાણી જેઠાણી વાદડીયામાં વદીયું જો,
વાદે ને વાવ્યાં વાદડ તૂંબડાં હો જી.

જેઠાણીની તૂંબડી ખાંડે ખાતર નાખ્યાં જો,
દેરાણીની તુંગડ ખાતર છાણનાં હો જી.

જેઠાણીની તૂંબડી દહીંએ દૂધે સીંચી જો,
દેરાણીની તૂંબડ સીંચી પાણીડે હો જી.

દેરાણીની તૂંબડી વાડયે વેલો ચડિયો જો,
જેઠાણીની તૂંબડ રહી છે ભોંયમાં હો જી.

દેરાણીની તૂંબડી ફાલે ફુલે ભરી જો,
જેઠાણીની તૂંબડ ફુલ નાવીયાં હો જી.

દેરાણીની તૂંબડી નવસેં નૈયાં પડીયાં જો,
જેઠાણીની તુંબડ રહી છે વાંઝણી હો જી.

ડેરડીને પાદર દેવળ ચણાવીશ જો,
એક સો ને સાઠ મેલાવીશ જાળીઆં હો જી.

જાળીએ ને જાળીએ દીવડલા મેલાવીશ જો,
તો યે ન પેટ પૂતર પારણે હો જી.

વાવડીને પાદર વાવ્ય ગળાવીશ જો,
એક સો ને સાઠ મેલાવીશ પગથીઆં હો જી.
પગથીએ ને પગથીએ દીવડીઆ મેલાવીશ જો,
તોયે નો પેટ પુતર પારણે હો જી.
દીકરા વધામણુ સોનલાની જીભડી જો,
દીકરી વધામણુ સોના સાંકળી હો જી.
દીકરો દીકરો કરતાં દીકરડી નવ આવી જો,
તોયે નો પેટ પૂતર પારણે હો જી.

૪૦

વાંઝીયાં-મેણાં

[જેને પેટ છોરૂ ન હોય, તે સ્ત્રીને પારકા બાળકો ઉપર બહુ મમત્વ ઉપજે છે. વાઝીયાપણાની એની વેદના એ ભુલી જાય છે. પણ એ વિશ્વ-વાત્સલ્યને ન સમજી શકનારાં સ્વાર્થી કુટુંબીઓ એને મેણાં જ દીધા કરે છે.]

§

વહુને ખોળે ચોખા ને ખભે ચૂંદડી રે,
વહુ તો ચાલ્યાં રાંદલમાને ઓરડે રે.
વહુનો સસરો તે મેણાં બોલીયા રે,
મારાં વાંઝીયાં વહુ તમે કયાં ચાલ્યાં રે.
સસરા વાંઝીયાં વાંઝીયાં શું કરો રે ?
મારા જેઠનાં તે મારા પેટનાં રે.
મારા દેરનાં તે મારા વીરનાં રે.
મારી નણદીનાં તે મારા ધર્મનાં રે.
મારી શોકયનાં તે અડધા અંગનાં રે.

૪૧

દીકરાની ઝંખના

[પુત્રહીન માતાથી હવે તો મેણાં સહેવાતાં નથી. રાંદલ માની પાસે એ કેવો દીકરો માગી રહી છે ! ઘરની લીલી લીલી ગાર ઉપર પોતાની નાની નાની પગલીઓ પાડનારો, રોટલા ઘડતી વખતે નાનકડી ચાનકી માગનારો, દળતી વખતે ઘંટીના થાળામા લોટની જે છગ ચડ હોય તે પાડી નાખનારો, ખોળો ખુંદીખુંદીને ધોયેલો સાડલો બગાડનારો ને છાશ કરતી વખતે માખણ માગનારોઃ આ પ્રત્યેક કામ કરતી વખતે એને દીકરો સાંભરે છે. નાના, મસ્તીખોર ને લાડકવાયા બાળકનું કેટલું આબાદ આ ચિત્ર છે !

§

લીંપ્યું ને ગુંપ્યું મારૂં આંગણું;
પગલાંનો પાડનાર દ્યોને રન્નાદે,
વાંઝીયા-મેણાં માતા દોહ્યલાં.

રોટલા ઘડીને ઉભી રહી;
ચાનકીનો માગનાર દ્યોને રન્નાદે,
વાંઝીયાં-મેણાં માતા દોહ્યલાં.

દળણાં દળીને ઉભી રહી;
પાળ્યુંનો પાડનાર દ્યોને રન્નાદે,
વાંઝીયાં-મેણાં માતા દોહ્યલાં.

ધોયો ધફોયો મારો સાડલો;
ખોળાનો ખૂંદનાર દ્યોને રન્નાદે,
વાંઝીયાં-મેણાં માતા દોહ્યલાં.

મહીડાં વલોવી ઉભી રહી;
માખણનો માગનાર દ્યોને રનાદે,
વાંઝીયાં-મેણાં માતા ! દોહ્યલાં.

(એ પ્રમાણે પુત્ર મળતાં ગાય છે કે)

લીંપ્યું ને ગુંપ્યું મારૂં આંગણું;
પગલાંનો પાડનાર દીધો રન્નાદે,
અનિરૂદ્ધ કુંવર મારે લાડકો.

વગેરે. વગેરે.

૪૨

કામણ

[કુટુંબ-જીવનમાં ખૂબ રીબાઇ રીબાઇને ઘણી બ્હેનો પોતાનું અનુષ્યત્વ પરવારી બેસે છે અને પછી પોતાને પીડનાર સગાં ઉપર વીર નખાવે, મંત્ર તંત્રો કરાવે, વળગાડ પણ અજમાવે. એવાં દષ્ટાંતો બહુ બનતાં. હજુ ય ચાલુ છે.]

§

દેરાણી જેઠાણી આપણુ વાદડીઆમાં વઢીએ જો,
વાદડીઆમાં વઢીએ આપણા પાટણુ પાણી જાયેં જો.

પાટણના પૂજારા વીર કામણુ કરી દેજો જો,
બાઇ રે પરદેશણુ બે'ન કરજે દુઃખની વાતું જો.

સરપને સાવરણે સાસુ વાસીદાં વળાવે જો,
નાગને નેતરડે નણદી છાસરડી ફેરાવે જો.

અડધી તે રાતડીએ દળણાં જેઠાણી દળાવે જો,
પાછલડી પરોડયે પરણ્યો પાણીડાં ભરાવે જો.

લે રૂપૈયા અઢી ને કામણુ કરજે મઢી,
લે રૂપૈયા સો ને સાઠ કામણુ કરજે લૌઢ લાઠ.

૪૩

ઢીંકાઢીંક

[બહુ દુઃખ વેઠયા પછી સ્ત્રી ગૃહદેવી મટીને રણચંડી બને છે]

§

મારા વાડામાં તાંજળીયો ને કાંટો લળીયો
ફાલ્યો લચકા લેર કાંટો લળીયો

હું ને મારી બાઇજી વીણુવા ગ્યાં ને કાંટો લળીયો
વીણ્યાં લચકા લેર કાંટો લળીયો

વીણતાં વીણતાં વઢી પડયાં ને કાંટો લળીયો
આવ્યાં ઢીંકાઢીંક કાંટો લળીયો

સાસુએ લીધું સાંબેલું ને કાંટો લળીયો
વહુએ લીધી ઇંસિ કાંટો લળીયો

સાંબેલું તો ભાંગી ગયું ને કાંટો લળીયો
ઇંસિ પડાવે ચીસ કાંટો લળીયો

૪૪

અલંકારોના ઉમળકા

[સ્ત્રીને પોતાનાં પીયરીયાં અને સાસરીયાં તરફથી ઘરેણાંની જે ભેટ મળતી, તેથી પણ એના અંતરમાં બન્ને પક્ષ પ્રત્યે નિત્ય નિત્ય પ્રીતિ સીંચાતી હતી. અંગ ઉપરના અલંકારો જોતી જોતી, બન્ને સગાંઓને સંભારતી સંભારતી, સામે પોઢેલા પતિ ઉપર એ હર્ષિત નારી આશિષો વરસાવે છે.]

§

કડલાં જી રે મારા રે મૈયરનાં
કાંબીયું રાજા સાહેબની, જીવે મારી નણુદીનો વીર,
સાયબો જી રે પોઢયો છે પલંગમાં.

ચૂડલો જી રે મારા રે મૈયરનો
ગૂજરી રાજા સાહેબની, જીવે મારી નણદીનો વીર,
સાયબો જી રે પોઢયો છે પલંગમાં.

ઝરમર જી રે મારા રે મૈયરની
તૂળસી રાજા સાહેબની, જીવે મારી નણદીનો વીર,
સાયબો જી રે પોઢયો છે પલંગમાં.

ટીલડી જી રે મારા રે મૈયરની
નથડી રાજા સાહેબની, જીવે મારી નણદીનો વીર,
સાયબો જી રે પોઢયો છે પલંગમાં.

ત્રોટીયું જી રે મારા રે મૈયરની
કડીયું રાજા સાહેબની, જીવે મારી નણદીનો વીર,
સાયબો જી રે પોઢયો છે પલંગમાં.

૩

ઇતિહાસ

લોક-સાહિત્યમાં ડગલે ડગલે ઇતિહાસ ગવાયો છે, અને પામરમાં યે પામર સ્ત્રીપુરૂષોને કંઠે ચડીને એ અમર બન્યો છે. આ વિભાગ મોટી પુરાણ-ઘટનાઓ ને દેશ સમસ્તની ઇતિહાસ-ઘટનાઓથી માંડીને નાનકડા ગામડાના વીર વીરાંગનાઓની પરાક્રમ-કથાઓને પણ આલીંગી રહ્યો છે. મહાપુરૂષોની અલૌકિકતા એણે નથી ગાઇ, પણ માનવતા ગાઇ છે. લોક-કલ્પના જ્યા જ્યાં અટકી છે ત્યાં ત્યાં એણે મનુષ્યત્વ મૂક્યું છે. નબળાઇઓ દેખી ત્યાં તિરસ્કાર કે રોષ કરવાને બદલે ટીખળ કર્યું છે. સબળતા દેખી ત્યાં સ્થુળ માપે માપણી નથી કરી, પણ પ્રત્યેક સબળ કાર્યની મહત્તા એની પાછળ રહેલી મસ્ત ભાવના વડે તોળી છે. એમ ન હોત તો બાપડા નારસંગજી કે ઘોઘા ચોહાણનો શો અધિકાર હતો આ યશ-ગીતોમાં વિરાજવાનો? નવા યુગની જે જે લહરીઓ આવી, જે જે લંપટતા, ઢોંગ, કુડ, કપટ, મૂડીવાદ કે રૂશ્વતખોરીનાં તત્ત્વો નવે રૂપે પેઠાં, તે તમામને આ લોક-સાહિત્યે મર્મવેધી કટાક્ષો વડે વધાવ્યાં, ને એ રીતે લોકમત કેળવ્યો. રજવાડાંના રાજ-મહેલોમાં જે ખટપટ, ખૂન કે વિષપ્રયોગો થયા, તેણે લોક-કલ્પનાના કરૂણ તારોને હલમલાવ્યા અને એમાંથી કરૂણ સ્વરો કઢાવીને લોક-જીવનમાં માયા મમતા જગાડી; રાજા પ્રજા વચ્ચે અનુકમ્પાની હીરદોરી બાંધી.

રાસડાના રાગો પણ સદા ભાવોને જ અનુસરતા અનુસરતા, કેવી ખુબીથી ધીરા કે ત્વરિત, ગંભીર કે રમતીયાળ થતા ગયા છે એ વાત પણ અભ્યાસ કરવા જેવી છે.

૪૫

પાર્વતીનાં પારખાં

[શંકર પાર્વતીની આ ઘટનામાં માનવ સ્રીપુરૂષોનો સ્વભાવ આલેખાયો છે. પત્નીને એક વાર પણ પીયર મોકલવામાં બીધેલા મહાદેવને કેટલું વસમું લાગે છે ! ટીખળખોર પાર્વતીની મશ્કરીને પણ એ પ્રેમાન્ધ દેવ પારખી ન શક્યા–પીપળાનાં પાંદડાં ગણવા ચડ્યા ! ચાર દિવસની અવધી ચૂકેલી સતી ઉપર એ પતિને અવિશ્વાસ આવ્યો. પણ ભીલડીમાં લુબ્ધ થનાર એ ભોળાને ઉંચી ભાતની કસોટી યે ક્યાંથી આવડે ? મોચી બન્યા ! મહાસતીને મોજડીની લાલચ દીધી. જોગમાયાનો જવાબ તો સ્રીજાતિને શોભે તેવો જ છે.]

§

પાછી પીયરીએ મેલો મા'દેવજી,
એક વાર મૈયરીએ મેલો રે
મારે મૈયર જાવાના કોડ રે
મખ હરિ બોલોને મા'દેવ.

કેટલે દા'ડે ઘરે આવશો પારવતી,
કેટલે દા'ડે ઘરે આવશો રે
તમારી કેટલે દા'ડે જોઉં વાટ રે
મખ હરિ બોલોને મા'દેવ.

જેટલાં પીંપળડાનાં પાંદ રે મા'દેવજી,
જેટલાં પીંપળડાનાં પાંદ રે
અમે એટલે દા'ડે ઘરે આવશું રે
મારી એટલે દા'ડે જોજો વાટ રે
મખ હરિ બોલોને મા'દેવ.

ચડીઆ પીંપળડાની ડાળ રે મા'દેવજી,
ચડીઆ પીંપળડાની ડાળ રે
કંઈ ડાળીએ ડાળીએ ફરી વળ્યા રે
કાંઈ પાંદડે પાંદડે જોઇ વળ્યા રે
કાંઇ પાંદડાનો નહિ પાર રે
મખ હરિ બોલોને મા'દેવ.

ચોથે દા'ડે ઘરે આવશું મા'દેવજી,
ચોથે દા'ડે ઘરે આવશું રે
મારી ચોથડે દા'ડે જોજો વાટ રે
મખ હરિ બોલોને માદે'વ.

લીધો મોચીનો વેશ રે મા'દેવજી,
લીધો મોચીનો વેશ રે
કાંઈ મનસા મોજડી હાથ રે
મખ હરિ બોલોને મા'દેવ.

સોળસેં સાહેલીયુંનો સાથ રે પારવતી,
સોળસેં સાહેલીયુંનો સાથ રે
કાંઈ જળ ઝીલવાને જાય રે
મખ હરિ બોલોનો મા'દેવ.

કહોને મોજડીયુંનાં મૂલ રે મોચીડા વીરા,
કહોને મોજડીયુંનાં મૂલ રે
મારા પગમાં પેરાવો લાલ મોજડી રે
મખ હરિ બોલોને મા'દેવ.

આલું સોનાનો હાર રે મોચીડા[illegible]
આલું સોનાનો હાર રે
તને આલું સોના કેરો ચૂડલો રે
મખ હરિ બોલોને મા'દેવ.

શું કરૂં સોનાનો હાર રે પારવતીજી,
શું કરૂં સોનાનો હાર રે
તારો પથરે પછાડું ચૂડલો રે
મારે એક વાર હાટડે આવ્ય રે
તારા પગમાં પેરાવું લાલ મોજડી રે
મખ હરિ બોલોને મા'દેવ.

એવડલી આળ્યું મ આલ્ય રે મોચીડા પીટયા,
એવડલી આળ્યું મ આલ્ય રે
મારે ઈસિવર જેવડો ભરથાર રે
તને ચક્કર ચડાવીને મારશે રે
મખ હરિ બોલોને મા'દેવ.

૪૬

નચાવ્યા !

[શંકર અને ભીલડીની એ જાણીતી પુરાણ–કથાને લોકગીતની કોઇ રચનારીએ વિગતવાર રંગો પૂરીને આ શબ્દ–ચિત્રમાં ઉતારી છે. મોહલુબ્ધ મહાદેવજી ભીલડીના ધણીને ડુબાવી મારવા સુધી પણ તૈયાર થાય એ કામાંધતાની પરાકાષ્ઠા જે લોક–કલ્પનામાં સમાઇ શકી, તે લોક–કલ્પના કેટલી જોરાવર હશે ! તપસ્વીના એક પછી એક સ્વાંગ ઉતરાવી તે દરેકને સ્થાને બગબગ ઘટતા લાલ લાલ શણગારો સજાવ્યા, અને અંત તો "નર નાચે ને નારી રીઝે" એવી દશામાં મહાદેવજીને મૂકી દીધા. પતિદેવને ચળાયમાન થયા દેખીને કશો રોષ ન કર્યો. છતાં વિકારને લીધે ભ્રષ્ટ થયેલા એ દંપતિ–સંસારને ફરી વાર લગ્ન કરીને વિશુદ્ધ તો કરવો જ જોઇયે. એટલે ફરી વાર બન્ને પરણે છે.]

૧

આંણુ જાંબુની છાંય રે મા'દેવજી, ત્યાં કાંઈ રમ્મત માંડી જી રે,
રમતાં રમતાં વાદજ વદીઆં, તપીએ જઈ તપ ધરીઆં જી રે.
તમે પારવતી પીયર પધારો, અમે જાઈં તપ કરવા જી રે,
હું રે મા'દેવજી ખરેખરી હોઉં તો તપીઆં તપ છોડાવું જી રે.
સોનલા ને રૂપલા ડાબલે ડાટયા, પીતળ લઈને પેર્યાં જી રે,
હીર ને ચીર પટારે ઠાંસ્યાં, ફાટલ તૂટલ પેર્યાં જી રે.
હાથમાં સાવરણો ને કાખમાં સૂંડલો, ભીલડીનો વેશ લીધો જી રે,
ઉગમણાં વાસીદાં વાળ્યાં કે આથમણી રજ ઉડી જી રે.
કોણ છો જાતની ને કોણ છો ભાતની, કોણ તમારાં નામ જી રે,
જાતની કોલણ ભાતની ભીલડી, ભીલી અમારાં નામ જી રે.
ભીલ ઘર નાતીને ભીલ ઘર ધોતી લાલ લાલ મોતીડાં પરોવતી જી રે,
અમારા ભીલને વંચા પડયા છે, ચાલું જંગલમાં જોતી જી રે.
આવ્યની કોળણ, બેસ્યની ભીલડી, આપણે રમ્મત રમીએ જી રે,
રયો રયો ભીલી રાણી અમ્મારે ચરણે, તને કરૂં પટરાણી જી રે.
તમ્મારે મા'દેવજી ગંગા પારવતી, ભીલડીને શું કરશો જી રે,
પારવતીને પીયર વળાવું, ગંગાને પાણી ભરાવું જી રે.

સીંગલદીપમાંથી હસ્તી મંગાવું, લાલ લાલ ચૂડીયું ઘડાવું જી રે,
ચૂડીયું ઉપર ચીપું મઢાવું, તને કરૂં પટરાણી જી રે.
તમ્મારે મા'દેવજી તૂટલ ખાટલી, તે દેખી અમે ડરીયે જી રે,
તૂટલ ખાટલી દૂર કરાવું ને લાલ પલંગ બીછાવું જી રે.
તમ્મારે મા'દેવજી વનમાં ઝૂંપડાં તે દેખી અમે ડરીયે જી રે,
વનનાં ઝૂંપડાં દૂર કરાવું લાલ લાલ મેડીયું ચણાવું જી રે.
તમ્મારે મા'દેવજી ટાઢા ટુકડા. તે દેખી અમે ડરીયે જી રે,
ટાઢા ટુકડા દૂર કરાવું, લાલ લાલ ચૂરમાં વળાવુ જી રે,
તમ્મારે મા'દેવજી ઝાઝી ભભૂત, તે દેખી અમે ડરીયે જી રે.
ઝાઝી ભભૂત દૂર કરાવું, કુંવરણી કાયા જી રે.
તમ્મારે મા'દેવજી ગળે સરપડાં, તે દેખી અમે ડરીયે જી રે,
ગળેથી સરપ દૂર કરાવું, ફુલના હાર પેરાવું જી રે.
તમ્મારે મા'દેવજી લાંબી જટ્ટા, તે દેખી અમે ડરીયે જી રે,
લાંબી જટ્ટા દૂર કરાવું, લાલ અંબોડો વળાવું જી રે.
તમ્મારે મા'દેવજી લાલીઓ ધોકો, તે દેખી અમે ડરીયે જી રે,
લાલીઓ ધોકો દૂર કરાવું, લાલ લાલ લાકડી રખાવું જી રે.
અમ્મારો ભીલ છે કાલો ને ઘેલો, જંગલ કેરો વાસી જી રે,
સાંજ પડે ને ભીલ ઘરે આવે. તુજ મુજને શીવ મારે જી રે.
ઓતરખંડમાંથી વાદળી ચડાવું ઝીણો ઝીણો મેહૂલો વરસાવું જીરે,
તારા તે ભીલને ડુબવીને મારૂં, તને કરૂં પટરાણી જી રે.
અમ્મારે શીવજી એવી એવી રીત્યું કે નર નાચે ને નારી રીઝે જીરે,
હાથે છે નેવળી ને પગે છે ઘુઘરી, થેઈ થેઈ શીવજી નાચે જી રે.
પારવતીએ રૂપ પરકાશ્યું ને ક્યાં ગઈ ભીલાં રાણી જી રે,
ઈસિવર પારવતી પરણવા બેઠાં, ગાયે સકળ નારનારી જી રે.

૪૭

હરચંદ રાજા

['આંબાની શીતળ છાંયડી' કહીને હરિશ્ચંદ્ર રાજાનાં સુખો વર્ણવ્યાં, અને ત્યાર પછી 'વેળા બહુ પડી રે' તેનો બીજો કંઇ ઇતિહાસ ન આપતાં માત્ર કરૂણારસનો ભાવ જ ઘેરો ને ઘેરો રંગી નાખ્યો છે.]

§

હરચંદ રાજાને આંગણુ આંબલો રે,
આંબલાની શીતળ છાંય, રાજા હરચંદર;
હરચંદ રાજાને વેળા બહુ પડી રે.

હરચંદ વેચે એની મેડીયું રે,
મેડીયુંના અરીસા વેચાય, રાજા હરચંદર;
હરચંદ રાજાને વેળા બહુ પડી રે.

હરચંદ વેચે એના હાથીડા રે,
હાથીયુંની અંબાડી વેચાય, રાજા હરચંદર;
હરચંદ રાજાને વેળા બહુ પડી રે.

હરચંદ વેચે એનાં ઘોડલાં રે,
ઘોડલાનાં વછેરાં વેચાય, રાજા હરચંદર;
હરચંદ રાજાને વેળા બહુ પડી રે.

હરચંદ વેચે શણુગારલાં રે,
કુંવરીઆના શણુગાર વેચાય રાજા હરચંદર;
હરચંદ રાજાને વેળા બહુ પડી રે.

હરચંદ વેચે એની રાણીયું રે,
રાણીયુંના કુંવરીયા વેચાય, રાજા હરચંદર;
હરચંદ રાજાને વેળા બહુ પડી રે.

ઇથી વેળા તે કેવી આકુળી રે,
પોતે વેચાણા પાપી ઘેર, રાજા હરચંદર;
હરચંદ રાજાને વેળા બહુ પડી રે.

૪૮

બાળુડો જોગી

[ગોડ બંગાળનો તરૂણ રાજા ગોપીચંદ, મહારાજા ભર્તૃહરિનો ભાણેજ થાય. ભોગ વિલાસમાં એ ગરક થયેલા પુત્રને માતા મેનાવતીએ એક સુંદર સમસ્યા વડે ભેખ લેવરાવ્યો. બરાબર સ્નાનનો સમય જોયો. એની ઉઘાડી કાયા ઉપર મુંગું આંસુ ટપકાવ્યું. આવી કંચન-વરણી અને મ્હેકતી કાયાનો પણ એક દિવસ નાશ થશે, એ એના પિતાનું મૃત્યુ યાદ કરાવીને પલકમાં સમજાવ્યું. બાળુડો જોગી પોતાના જોગની કસોટી કરવા બ્હેનીબાને દેશ પહોંચ્યો. બ્હેનનાં ચોધાર રૂદન જેને ન ચળાવી શકે તે જ ત્યાગ સાચો. ગોપીચંદની આખી કથામાંથી લોક હૃદયે માત્ર આટલો મર્મ-ભાગ જ વીણી લીધો, ને કરૂણા રસથી ભરેલા સૂરમાં ઉતારી દીધો.]

§

સોનલા વાટકડી ને રૂપલા કાંગસડી,
બાળુડો જોગી બેઠા ના'વા રે ભરથરી.

હાથ પગ ચોળે એના ઘરની અસતરી,
વાંસાના મોર ચોળે માડી રે ભરથરી.

મોર ચોળંતા એનું હૈડું ભરાણું જો,
નેણુલે આંસુડાંની ધાર રે ભરથરી.

નહિ રે વાદલડી ને નહિ રે વીજલડી,
ઓચીંતાં નીર કયાંથી આવ્યાં રે ભરથરી.

આવી કાયા રે તારા બાપની હુતી જો,
એ રે કાયાનાં મરતુક થીયાં રે ભરથરી.

કો' તો માતાજી અમે દુવારકાં જાયેં જો,
દુવારકાની છાપું લઈ આવું રે ભરથરી.

કો' તો માતાજી અમે હીંગળાજ જાયેં જો,
હીંગળાજના ઠુમરા લઇ આવું રે ભરથરી.

કો’ તો માતાજી અમે કાશીએ જાયેં જો,
કાશીની કાવડયું લઈ આવું રે ભરથરી.

કો’ તો માતાજી અમે જોગીડા થાયેં જો,
કો’ તો લઇએં ભગવો ભેખ રે ભરથરી.

બાર વરસ બેટા રાજવટું કરો જો,
તેરમે વરસે લેજો ભેખ રે ભરથરી.

બાર વરસ માતા કેણીએ ન જોયાં જો,
આજ લેશું રે ભગવો ભેખ રે ભરથરી.

દેશ જાજે ને દીકરા પરદેશ જાજે જો,
એક મ જાજે બેનીબાને દેશ રે ભરથરી.

દેશ જોયો ને માતા પરદેશ જોયા જો,
એક ન જોયો બેનીબાનો દેશ રે ભરથરી.

આંબાની ડાળે ને સરોવરની પાળે જો,
ઉતરી છે જોગીની જમાત રે ભરથરી.

નણંદની દીકરી ને સોનલબાઈ નામ જો.
સોનલબાઈ પાણીડાંની હાર્યે રે ભરથરી.

કો’ તો મામી તમારા વીરોજી દેખાડું જો,
કો’ તો દેખાડું બાળો જોગી રે ભરથરી.

સાચું બોલો તો સોનબાઈ સોનલે મઢાવું જો,
જૂઠું બોલો તો જીભડી વાઢું રે ભરથરી.

હાલો દેરાણી ને હાલો જેઠાણી જો,
જોગીડાની જમાત જોવા જાયેં રે ભરથરી.

થાળ ભરીને છગ મોતીડે લીધો જો,
વીરને વધાવવાને જાય રે ભરથરી.

બેની જોવે ને બેની ડસ ડસ રોવે જો,
મારો વીરોજી જોગી હુવો રે ભરથરી.

કો' તો વીરાજી મારા પાલખી મગાવું જો,
કો' તો અપાવું પાછાં રાજ રે ભરથરી.

પાલખી ન જોઈ બેનીબા રાજ નવ જોઈ જો,
કરમે લખ્યો છે જોગનો ભેખ રે ભરથરી.

૪૯

ઘોઘો ચહુવાણ

[નવરાત્રીઓમાં નાના નાના છોકરાં નાગની ફેણ જેવું એક પૂતળું બનાવી તેના હૈયામા કોડીયુ ગોઠવીને દીવો કરે છે. અને પછી એને સાથે લઈને, કોઈ લડાઈના વર્ણનનું એક *જોડકણ બોલતા બોલતા ઘરોઘર ઘૂમે છે. એનુ નામ ઘોઘો. ઘોઘો ચહુવાણ કોઈ ક્ષત્રિય હશે. અને પોતાના ગામની ગાયોની વહાર કરતાં, ગોફડકા જાતના કાઠીઓની સામે લડીને મરાયા હશે. મરીને નાગ સરજ્યા હશે. આજ એનું થાનક તલસાણા ગામમા "તલસાણીઆ નાગ" નામે ઓળખાય છે. આ રાસડામાં તો એ ઘોઘાની બ્હેન રાસલબાનું ચિત્ર વધુ દીપી ઉઠે છે. ગૃહિણીને રૂપે ઓગ પાણીનાં બેડા ભેંચ્યાં, ભાઈને નવરાવ્યો. અને પછી ચંડી રૂપે એ બ્હેન ભાઈની સંગાથે યુદ્ધે ચડી. ભાઈ કહે : બ્હેન, તમે તો સ્ત્રી જાતિ. સંસારી બનીને સંતતિના લ્હાવા લેવા એ તમારો ધર્મ. માટે પાછાં વળો. બ્હેન કહે : ભાઈ ! સંતતિ તો અસાર છે. આજ સંકટને સમયે સંસારના લ્હાવા ન હોય. આજ તો ગામની રક્ષાર્થે તારી—એકલાની સહાયમાં મારે રણસાજ સજવાં શોભે.]

§

ઘોઘા ! તારો વાડયમાં વાસ, તલસાણે ઘોઘા તારાં બેસણાં,
ઘોઘો ઉભો ગાંધીડાને હાટ, રાસલબા બેની કંકોડી વોરે રે.

ઘોઘો પૂછે વળી વળી વાત, આવડી કંકોડી બેની કયાં વરે રે
નાવણ કરશે ઘોઘો ચુવાણ, આવડી કંકોડી વીરા ત્યાં વરે રે.

ઘોંઘો ઉભો સોવરીયાની પાળ, રાસલબા બેની પાણી ભરે રે,
ઘોઘો પૂછે વળી વળી વાત, આવડાં પાણી રે બે'ની ક્યાં વરે રે.
નાવણુ કરશે ઘોઘો ચુવાણ, બાર બાર બેડે રે ઘોઘો અંઘોળ કરે રે.
ઢાળ્યા ઢાળ્યા રૂપલા બાજોઠ, ફરતાં મેલ્યાં રે સોના સોગઠાં રે.
રમે રમે ઘોઘો ચુવાણ, ભેળાં રમે રાસલ બેનડી રે.
ચડી ચડી ઉગમણી વાર, આથમણા થાય રીડીયા રે,
વારે ચડજે ઘોઘા ચુવાણ, ભેળાં ચડે રાસલ બેનડી રે.
વળો વળો રાસલબા બેન, તમારે સોઇ છોરૂ વાછરૂ રે,
છોરૂ વાછરૂ સાર સંસાર મારે માડીનો જાયો એકલો રે.

* છોકરાંઓ બોલે છે તે જોડકણું :

ઘોઘા ઘોઘા ઘોઘ ચુવાણ,
રાસલબાઇના વીર ચુવાણ.
પે'રે પટોળાં ઓઢે ચીર,
ગોદડીઆને ગોળી લાગી;
જાય ગોદડીઓ નાઠો.

ટોકરીનો ટમકાર, ઘુઘરીનો ઘમકાર;
આગલો ચોકીદાર, વાંસલો બંદુકદાર.
તેલ દે, ધૂપ દે, બાવાને બદામ દે;
તેરા બેટા જીતા રે'.

અડી કડી સોનાની કડી,
બામણ બેઠો ડેલી પડી.
ડેલીમાં તો ડોલાડોલ,
માંહી વાગે છે જાંગી ઢોલ.
જાંગી ઢોલના આંકડા,
સો ઘોડા વાંકડા.
એક ઘોડો ઓછો,
પાઘડીઆળો પોચો.
પાઘડી ગઇ ઉડી,
ને ઘોડો ગ્યો બૂડી.

૫૦
કચરો મેર

[બરડામાં ખાંભોદર ગામ છે, ત્યાંનો આ મેર ગામની સ્ત્રીઓને સાથે લઇ બીલેશ્વરને મેળે જતો હતો. રસ્તામાં લૂંટવા આવનારા મુસલમાનો સાથે પોતે એકલો ઝુઝીને પ્રાણ ગુમાવે છે. અને એવા ગ્રામ્ય વીરને માટે આખો લોક-સમુદાય શોકમાં ડૂબે છે. પનીઆરીઓને માથે ભર્યાં બેડાં ડોલવા લાગે છે. કુદરત પણ રડે છે. એવી વીર-પૂજા તે કાળે પ્રત્યેક ગામમાં જીવતી હતી. આવી ઢબના મરશીયા રાસડા કેટલાએક બીજા બહારવટીઆઓને નામે પણ જોડાયા છે. રચનાર ઢુરી લોકો હશે.]

§

બીલેસર તારાં બેસણાં કચરા, ખંભાળે તારો વાસ,
દાદલ અસરાણે મારી રે નાખ્યો, વાંસેથી લૂંટ્યો માલ
માણીગર મારવો નુતો, રાજેસર રાખવો હૂતો.

કાંધો પોઢાડયો પારણે કચરા, લૂખા શરમણના લાડ,
જેઠી ઈંડરણી ધ્રૂસકે રોવે માર્યો કોડીલો કંથ
માણીંગર મારવો નૂતો, રાજેસર રાખવો હૂતો.

ઝાંખા કચરાના ડાયરા કચરા, ઝાંખી કચરાની માય,
રાણી બેનીબા ધ્રુસકે રૂવે માર્યો પસલીઆત વીર
માણીંગર મારવો નૂતો, રાજેસર રાખવો હૂતો.

ઝાંખી કચરાની ડેલીયું કચરા, ઝાંખા કચરાના વાસ,
ઝાંખાં ખાંભોદરનાં ઝાડવાં કચરા, ઝાંખી આવાની વાવ
માણીંગર મારવો નૂતો, રાજેસર રાખવો હૂતો.

હાટે ને હાટ વણીઆ રૂવે ને સીવતાં રૂવે સઈ,
વણતાં વણતાં વાંઝા રૂવેને ચોરે રૂવે બારણ ભાટ
માણીંગર મારવો નૂતો, રાજેસર રખવો હૂતો.

પાણી શેરે પાણીયારીયું રૂવે ને બેડલાં લોડયું ખાય,
સારથીઆ તારા સીમાડે રૂવે ને ઝંતરી ઝોકાં ખાય
માણીગર મારવો નૂતો, રાજેસર રાખવો હૂતો.

૫૧

નારસંગજી

[રાણપૂરના એ દરબાર હતા. ગામના ઢોર લૂંટી જનાર કાઠીઓની પાછળ ચડયા હતા. અસલના વીરનરો યુદ્ધમાંથી ન ભાગતા. એને ફક્ત પોતાની જ આબરૂની નહિ, પણ પોતાના ગામલોકની, અરે પોતાનાં ઘોડાંની ઇજ્જતની પણ ચિંતા હતી. અને લડાઇઓ તો એને મન મ્હેફિલો જેવી હતી. રણક્ષેત્રમાં યે હોકા પીવાતા, કસુંબા ઘોળાતા, મીઠાઇની છાકમછોળો ઉડતી. મૃત્યુ એ રીતે મધુર લાગતું.]

§

ઓતરાદા બારના ઓરડા નારસંગજી,
પાછલી પરસાળે દરબાર તારો રે નારસંગજી.
કાળીઓ ભરવાડ ઠાકોર મોરખાયો આવ્યો જો,
રાણપરનો માલ ચોરે કાઢયો રે નારસંગજી.
ઉઠો રે આરંબા બેની, સારા કોયલા પાડો જો,
સારા કોયલા પાડી હોકા ભરો રે નારસંગજી.
ઉઠો રે દાદુભા દીકરા રોઝી ઘોડી છોડો જો,
ચોંપેથી માંડો સેમાન રે નારસંગજી.
દાવલસા પીર ઠાકોર સપનામાં આવ્યા જો,
હરમતે હથીઆર બાંધો રે નારસંગજી.
ત્યાંથી નારૂભા ઠાકોર રાતોરાત હાલ્યા જો,
જઇ રીઆ ભીમોરા મોઝાર રે નારસંગજી.
ભીમોરાનો આડો કાઠી કડકાઇમાં બોલે જો,
ભુંડે મોઢે ભાગી તમે જાશો રે નારસંગજી.

હું રે ભાગું તો મારી ભાંહરડી લાજે જો,
લાજે મારૂં રાણુપર રેણાક રે નારસંગજી.
હું રે ભાગું તો મારી શેઝી ઘોડી લાજે જો,
લાજે મારાં રાણુપરનાં લોક રે નારસંગજી.
હું રે ભાગું તો મારી અણીઆળી લાજે જો,
લાજે મારાં બૂબડીનાં લોક રે નારસંગજી.
સવા શેર અફીણના ઠાકોર કસુંબા ઘોળાવ્યા જો,
મીઠાશુંની ઉડે છાકમછોળ રે નારસંગજી.
સવા મણ સૂતરની ઠાકોર મોરીયું મેળાવે જો,
મોરીએ બાંધીને માલ વાળ્યો રે નારસંગજી.

પર

બાળા રંડાપા વીરા દોયલા

[હારેલો દીયર ભોજાઇના અંગ પર હાથ ઉપાડી પોતાની દાઝ કાઢે, અને દુભાયલી વ્હેન ઉતાવળમાં પોતાના ભાઇને વ્હારે બોલાવે પણ પોતાનું સૌભાગ્ય તો એને ધંધુકા, ધોળકા કે વીરમગામથી યે વધુ વ્હાલું થઇ પડે છે. સૌભાગ્યનાં સાટાંપાટાં સતી નારીને ન પાલવે. કોઇ રજવાડામાં બનેલી આ ઘટના છે.]

§

ઢાળ્યા તે ઢાળ્યા રૂપલા બાજોઠ જો ને,
સાવ રે સોનાનાં સોળે સોગઠાં.
દેર ભોજાઈ બે રમે છે જુગટડે જો ને,
પાસા ચડયા છે પૂરા રંગમાં.
રમ્યા તે રમ્યા બાજીયું બે ચાર જો ને,
કોણ રે જીત્યું ને કોણ હારીયું.
હાર્યો તે હાર્યો દેરીડો તરજાત જો ને,
દેર હાર્યો ને ભોજાઇ જીતીયાં.

હેરીડાને ચટકે ચડી રીસ જો ને,
હેરે ઉઠી ભોજાયુંને મારીઆં.
મારી તે મારી અવળા સવળી ઠોંઠ જો ને,
એક તે મારી ડાબા પગની મોજડી.
ઉડયે પંખી મારો સંદેશો લઈ જાજે જો ને,
જઈને કે'જે વીરાના દેશમાં.
માના જાયા આવજે રાતોરાત જો ને,
સો સો ઘોડે વીરો મારો સાબદો.
સહુનાં ઘોડાં સડકે ચાલ્યાં જાય જો ને,
આડખે ચાલે વીરાની રોઝડી.
સહુનાં ઘોડાં ખડ ખાતાં જાય જો ને,
ભૂખી હાલે વીરાની રોઝડી.
સહુનાં ઘોડાં પાણી પીતાં જાય જો ને,
તરસી હાલે વીરાની રોઝડી.
સહુનાં ઘોડાં ખાણુ ખાતાં જાય જો ને,
ભૂખી હાલે વીરાની રોઝડી.
સહુ તે ઉતર્યાં વાડીના વડ હેઠ જો ને,
વીરો ઉતર્યાં રે ગઢને કાંગરે.
કો' તો બેનીબા કાંકરીઓ ગઢ પાડું જો ને,
કો' તો બેની રાઠોડુંને મારીએ
બાળા રંડાપા વીરા દોયલા.
રંડાપામાં આલું વીરમગામ જો ને,
આલું ધંધુકું આલું ધોળકું.
વીરમગામમાં મેલ્યને વીરા આગ જો ને,
બાળું ધંધુકું બાળું ધોળકું.

૫૩

મોરબીની વાણીયાણુ

[એવો યે વખત હતો, જ્યારે વાણીઆ જેવી પોચી જાત અને તેમાં યે એક અબળા, પોતાના ઉપર કુદ્રષ્ટિ કરનાર રાજાને પણ કાળજે કારી ઘા પડે તેવો માર્મિક જવાબ આપીને ભોંઠા પાડતી. જીવાજી ઠાકોરે રોજ રોજ લાલચો દીધી. વાણીયાણીએ ખામોશ પકડી. પણ ત્રીજે દિવસે તો એણે રાજાની રાણીઓની જ હુરરાજી બોલાવી, ત્યારથી ઠાકોર સાહેબ ઘોડાં પાવા જવાનું ભૂલી ગયા !]

§

કુવા કાંઠે ઠીંકરી કાંઈ ઘસી ઉજળી થાય,
મોરબીની વાણીયાણુ મહુ પાણી જાય;
આગળ રે જીવોજી ઠાકોર,
વાંસે રે મોરબીનો રાજા,
ઘોડાં પાવા જાય—મોરબી૦

કયેં રે વાણીયાણી તારાં બેડલાનાં મૂલ;
જાવા દ્યો જીવાજી ઠાકોર,
જાવા દ્યો મોરબીના રાજા,
નથી કરવાં મૂલ;
મારા બેડલામાં તારા હાથીડા બે ડૂલ—મોરબી૦

કયેં રે વાણીયાણી તારી ઈંઢોણીનાં મૂલ,
જાવા દ્યો જીવાજી ઠાકોર,
જાવા દ્યો મોરબીના રાજા,
નથી કરવાં મૂલ;
મારી ઈંઢોણીમાં તારાં ઘોડલાં બે ડુલ—મોરબી૦

કયે' રે વાણીયાણી તારા વાટકાનાં મૂલ;
જાવા ઘો જીવાજી ઠાકોર,
જાવા દ્યો મોરબીના રાજા,
નથી કરવાં મૂલ;
મારા રે વાટકામાં તારી રાણીયું બે ડુલ—મોરબી.

૫૪
સોનલ ગરાસણી

[હિન્દુ સ્ત્રીઓનાં, મુસલમાનોએ કરેલાં અપહરણોની કથાઓ આપણા લોક-સાહિત્યમાં યે મળી આવે છે. નીચેનાં ત્રણે ગીતોમાં એ એકનું એક તત્ત્વ નોખ નોખે સ્વરૂપે ગૂંથાયું છે. સોનલ ગરાસણીને છોડાવવામાં જ્યારે બધાં સ્વાર્થી સાટાંપાટાં એળે ગયાં, ત્યારે એના એના પતિએ આવીને શત્રુઓ સાથે સમશેરનો મુકાબલો કર્યો, પોતાનું લીલું માથું વાઢી દીધું, અને પલકમાં સોનલ છુટી થઇ. એ વીરોની રીત. બીજા રાસડાની ઘટના નામરદાઇના કલ્પાંતથી જ સમાપ્ત થાય છે છે. અને ત્રીજામાં તો હિન્દુ નારીને હોંશે હોંશે વટલવાનું ચટકું લાગી જાય છે.]

§

સોનલ રમતી રે ગઢડાને ગોખે જો,
ગઢડાને ગોખે જો,
રમતાં ઝલાણી સોનલ ગરાસણી.

આડો આવ્યો રે, સોનલ દાદાનો દેશ જો,
દાદાનો દેશ જો,
સોનલે જાણ્યું જે દાદો છોડશે.

દાદે દીધાં રે સોનલ ધોળુડાં ધણ જો,
ધોળુડાં ધણ જો,
તોય નૈ છુટી સોનલ ગરાસણી.

આડો આવ્યો રે, સોનલ કાકાનો દેશ જો,
કાકાનો દેશ જો,
સોનલે જાણ્યું જે કાકો છોડશે.

કાકે દીધાં રે, સોનલ કાળુડાં આઢું જો,
કાળુડાં આઢું જો,
તો ય ન છુટી સોનલ ગરાસણી.

આડો આવ્યો રે, સોનલ વીરાનો દેશ જો,
વીરાનો દેશ જો,
સોનલે જાણ્યું જે વીરો છોડશે.

વીરે દીધાં રે, સોનલ ધવળાં વછેરાં જો,
ધવળાં વછેરાં જો,
તો ય ન છુટી સોનલ ગરાસણી.

આડો આવ્યો રે, સોનલ મામાનો દેશ જો,
મામાનો દેશ જો,
સોનલે જાણ્યું જે મામો છોડશે

મામે દીધાં રે, સોનલ વેલ્યું ને માફા જો,
વેલ્યું ને માફા જો,
તો ય ન છુટી સોનલ ગરાસણી.

આડો આવ્યો રે, સોનલ સ્વામીનો દેશ જો,
સ્વામીનો દેશ જો,
સોનલે જાણ્યું જે સ્વામી છોડશે.

સ્વામીએ દીધી રે, એના માથા કેરી મોળ્યું જો
માથા કેરી મોળ્યું જો,
ધબકે છૂટી સોનલ ગરાસણી.

૫૫

સોનાં લોડણી

પાણી પીધાં દરીઆ માયલી વેળ્યનાં,
ખંગડી પે'રી રે મુસલમાનની.

આઠ કુવા ને નવ પાવઠાં,
પાણી ભરે છે અઢારે આલમ રે
એક ભરે છે સોનાં લોડણી.

ઝાલ્યા બ્રામણ ને ઝાલ્યા વાણીયા,
ઝાલ્યા છે કાંઇ અઢારે આલમ રે
એક ઝાલી છે સોનાં લોડણી.

છોડયા બ્રામણ ને છોડયા વાણીયા,
છોડયા છે કાંઇ અઢારે આલમ રે
એક ન છોડી સોનાં લોડણી.

સોનાનો દાદો કાગળ મોકલે,
સોનલ મારૂં સાવ સોનાનું ટીડ રે
કાલ્ય છોડાવું સોનાં લોડણી.

હવે છોડાવી દાદા શું કરો,
પાણી પીધાં દરીઆ માયલી વેળ્યનાં
ખીચડી ખાધી રે મુસલમાનની.

સોનાની માડી કાગળ મોકલે,
સોનલ મારૂં ચરડાનું રૂપ રે
કાલ્ય છોડાવું સોના લોડણી.

હવે છોડાવી માડી શું કરો,
પાણી પીધાં દરીઆ માયલી વેળ્યનાં
ચોખા ખાધા રે મુસલમાનના.

સોનાનો વીરો કાગળ મોકલે,
સોનલ મારૂં સાવ સોનાનું ટીડ રે
કાલ્ય છોડાવું સોનાં લોડણી.

હવે છોડાવી વીરા શું કરો,
પાણી પીધાં દરીઆ માયલી વેળ્યનાં
ઇજાર પેરી રે મુસલમાનની.

સોનાની ભોજાઇ કાગળ મોકલે,
સોનલ મારા હૈયા કેરો હાર રે
કાલ્ય છોડાવું સોનાં લોડણી.

હવે છોડાવી ભોજાઈ શું કરો,
પાણી પીધાં દરીઆ માયલી વેળ્યનાં
બૂલાખ પેરી રે મુસલમાનની.

૫૬

મુસલમાન બન જાઉંગી

હીંદવાણી મુસલમાન બન જાઉંગી
દહીંવાલી મુસલમાન બન જાઉંગી
ભરવાડી મુસલમાન બન જાઉંગી.—ભરવાડી
પાડુંગી દેવળ, ચણાવુંગી મસીદ,
નબીકે કલમે પર હો જાઉં નજીદ
હીંદવાણી મુસલમાન બન જાઉંગી—ભરવાડી

હિંદુકે ખાણેમેં કાયકા સવાદ,
કોકમકી કઢી, મહીં હીંગકા વઘાર
હીંદવાણી મુસલમાન બન જાઉંગી—ભરવાડી૦
મુસમાનકે ખાણેમેં કાયકા સવાદ,
ઝીણાબી ચાવલમેં ઘીકા વઘાર
હીંદવાણી મુસલમાન બન જાઉંગી—ભરવાડી૦
હિન્દુકે મરનેમેં કાયકા સવાદ
તૂટમૂટ ખાટલીમેં ગાભેકા ઠાઠ
હીંદવાણી મુસલમાન બન જાઉંગી—ભરવાડી૦
મુસલમાનકે મરનેમેં કાયકા સવાદ,
ઢોલીઆ પલંગ, ઉપર ફુલુંકી બાસ
હીંદવાણી મુસલમાન બન જાઉંગી—ભરવાડી૦

૫૭

મદમ બેનને કાપડું.

[ગોરા સાહેબો પાસેથી લાભ મેળવવો હોય તો તેને સીધી રૂશ્વત ન અપાય, પણ એની સ્રીને બ્હેન કહીને કાપડા રૂપે રૂપીઆ અથવા બંગડી ભેટ કરાય; એવી પ્રથાએ લોક-કલ્પના ઉપર બળવાન અસર કરી, એટલે માવલાનો મામલો આ રમતીઆળ રાગના માર્મિક ગીતમાં તાબડતોબ ઉતરી ગયો. માવલો અમદાવાદમાં કોઇ સરકારી કચેરીનો નોકર હશે. ચોરી કરીને નાઠો. પકડાયો. સજા થઇ. પણ મદમ સાહેબે સજા રદ કરાવી.. અદાલતમાં કેવી અસંબદ્ધ ને અર્થ વિનાની જુબાની લેવાય છે, તે ઉપર પણ આ રાસડાની રચનારીએ સુંદર કટાક્ષ કરી લીધો છે.]

૧

સાભર નદીયું આવી
માવલા,' સાભર નદીયું આવી;
ટોપીવાળાના છડીદાર સાભર નદીયું આવી.

ઘોડીને ધૂબકો માર્યો
માવલા, ઘોડીને ધૂબકો માર્યો;
ટોપીવાળાના છડીદાર   ઘોડીને ધૂબકો માર્યો.

ડેરામાં દાંતીઓ ભૂલ્યો
માવલા, ડેરામાં દાંતીઓ ભૂલ્યો;
ટોપીવાળાના છડીદાર   ડેરામાં દાંતીઓ ભૂલ્યો.

અમદાવાદ લઈ હાલ્યા
માવલાને અમદાવાદ લઇ હાલ્યા;
ટોપીવાળાના છડીદાર   અમદાવાદ લઇ હાલ્યા.

જભાની લેવા માંડી
માવલાની જભાની લેવા માંડી;
ટોપીવાળાના છડીદાર   જભાની લેવા માંડી.

કેટલું પાણી હતું
માવલા, કેટલું પાણી હતું;
ટોપીવાળાના છડીદાર   કેટલું પાણી હતું.

પાણીનો નાવ્યો પાર રે
સરકાર, પાણીનો નાવ્યો પાર;
અંગરેચી સરકાર   પાણીનો નાવ્યો પાર.

હાથે કડીયું જડી
માવલાને હાથે કડીયું જડી;
ટોપીવાળાના છડીદાર   હાથે કડીયું જડી.

મદયમ બેન કહી બોલ્યો
માવલો મદયમ બેન કહી બોલ્યો;
ટોપીવાળાનો છડીદાર   મદયમ બેન કહી બોલ્યો.

પચીનું કાપડું લીધું
માવલાએ પચીનું કાપડું લીધું;
ટોપીવાળાના છડીદારે   પચીનું કાપડું લીધું.

માવલાને કેદયું નો’યે
સરકાર, માવલાને કેદયું નો’ય;
અંગરેચી   સરકાર   માવલાને કેદયું નોય.

માવલાને છોડી મેલ્યો
સરકાર, માવલાને છોડી મેલ્યો;
અંગરેચી   સરકાર   માવલાને છોડી મેલ્યો.

૫૮

એમદ મીસ્ત્રી

[એક તરફથી મૂડીદાર બનેલા મીસ્ત્રીના વૈભવ, ને બીજી બાજુ જીવરાજીઆ મજૂરની દરિદ્રતા: એ બન્નેનાં બ્યાન આપીને કોઈ મજૂર કવિએ આ ગીતમાં કરુણારસ પૂર્યો છે. મૂડીવાદના ત્રાસ ગાયા છે. અને તે સાથે જ પોતાના અન્નદાતા એમદની ઝીંદગીની મધુર ચિન્તા પણ બતાવીને મજૂરોનું કૃતજ્ઞ હૃદય ખુલ્લું મૂકયું છે. ટોપલા સારતાં સારતાં મજૂરો ટૌકતાં જ હોય છે, અને તેમાંથી સ્હેલાઈએ આવાં સ્વયંભૂ પદો સરી પડે છે.]

§

વાવડી ખોદાય રે એમદ, વાવડી ખોદાય રે,
વાવડીનાં પાણી લાગે ભાંભળાં એમદીઆ.

પાણા ખાણ્યના પથર એમદ, પાણા ખાણ્યના પથરા,
પાણા ખાણ્યના પથરા થોડા લાવજે એમદીઆ.

જીવરાજીઓ દાડીયો એમદ, જીવરાજીઓ દાડીયો,
જીવરાજીઓ દાડીઓ દખી કર મા એમદીઆ.

આંધળાં માબાપ છે એમદ આંધળાં માબાપ છે,
આંધળાં માબાપની મેર્યું લાવજે એમદીઆ.

નાનેરી બેન છે એમદ, નાનેરી બેન છે,
નાનેરી બેનની મેર્યું લાવજે એમદીઆ.

પાસાબંધી કેડીયું એમદ, પાસાબંધી કેડીયું,
બારે બખીયા ને છોય મોરલા એમદીયા.

ખીનખાબની ચોરણી એમદ, ખીનખાબની ચોરણી,
પાનીએ લટકતાં તારાં ફુમકાં એમદીઆ.

મધરાસી બાંધ્ય મા એમદ, મધરાસી બાંધ્ય મા,
મધરાસી બાંધી છોગાં મેલ્ય મા એમદીયા.

વડલે ચડીશ મા એમદ, વડલે ચડીશ મા,
વડની વડવાયું તારી વેરણ્યું એમદીઆ.

છેવાડો સુઇશ મા એમદ, છેવાડો સુઇશ મા,
માથે ચુંવાળીઆનાં વેર છે એમદીઆ.

૫૯

ફુલવાડીમાં દીપડો

ફુલવાડીમાં દીપડો નજુ, બાગવાવાડીમાં દીપડો,
ચાલોને દીપડો જોવા જાઇએ રજપૂતડા.

તારી માતા તને વારતી નજુ, તારી માતા તને વારતી,
વેરવીના સંગડા છોડી મેલ્ય રે રજપૂતડા.

ઘરડાં માબાપ છે નજુ, ઘરડાં માબાપ છે,
ઘરડાં માબાપની દયા લાવજે રજપૂતડા.

એકલીઓ વીર છે નજુ, એકલીઓ વીર છે,
એકલીઆ વીરની દયા લાવજે રજપૂતડા.

પરદેશણુ બેન છે નજુ, પરદેશણુ બેન છે,
પરદેશણુ બેનની દયા લાવજે રજપૂતડા.

નાની તારી નાર્ય છે નજુ, નાની તારી નાર્ય છે,
નાનીના જનમારા કેમ જાશે રજપૂતડા.

ઉગમણા ઓરડા નજુ, ઉગમણા ઓરડા,
આથમણા ખંડના તારા પડદા રજપૂતડા.

બારસે બંદૂક છે નજુ, બારસે બંદૂક છે.
તેરસે તરવારનો દીપડો મારો રજપૂતડા.

૬૦

નગર સાસરે

[ભાવનગર રાજ-કુટુંબનાં કુમારી બાકુંવરબાને જામનગર પરણાવ્યાં હતાં. કરીયાવર લઇને સાસરે જતા વાર જ વિષ-પ્રયોગથી એમનું મૃત્યુ થયાનું કહેવાય છે. ભાવનગરની ખવાસણોએ રચેલો આ એ ઘટનાનો રાસડો છે.]

§

નગરથી બાનાં નાળીએર આવીયાં,
આવ્યાં છે કાંઇ ભાવેણા દરબાર રે દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવાં તે નગર સાસરે.

નવલા તે જોશીડા તેડાવીઆ,
જોજો મારે બાકુંવરના જોશ રે દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવું રે નગર સાસરે.

નવલા તે સોનીડા તેડાવીઆ,
ઘડયે ઘડયે બાકુંવરની ઝાલ રે દાજીરાજની કુંવર.
બાને જાવાં તે નગર સાસરે.

સૂરતથી હીરલા મગાવીઆ,
જડયે જડયે બાકુંવરની ઝાલ રે દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવાં તે નગર સાસરે.

નવલા તે સૂતારી તેડાવીઆ,
ઘડયે ઘડયે બાકુંવરની વેલ્ય રે દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવાં તે નગર સાસરે.

નવલા તે લુવારી તેડાવીઆ,
ઘડયે ઘડયે બાકુંવરના દીવડા રે દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવાં તે નગર સાસરે.

નવલા તે રંગારી તેડાવીઆ,
રંગે રંગે બાકુંવરના દીવડા દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવાં તે નગર સાસરે.

નવલા તે દોશીડા તેડાવીઆ,
વોર્યાં છે કાંઈ બાકુંવરનાં ચીર રે દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવાં તે નગર સાસરે

નવલા તે મણીઆરા તેડાવીઆ,
સારો લાવ્યે બાકુંવરનો ચુડલો દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવાં તે નગર સાસરે.

નવલાં તે કસુંબી તેડાવીઆ,
સારી રંગ્યે બાકુંવરની ચુંદડી દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવાં તે નગર સાસરે.

હાલારથી હાથીડા મંગાવીઆ,
દીધા છે કાંઈ બાકુવરની સાથ રે દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવું તે નગર સાસરે.

સાત સાત આપી રે બાને વેલડી,
ઉપર આપ્યા ઇંડાવાળા રથ રે દાજીરાજની કુંવર.
બાને જાવાં તે નગર સાસરે.

સાત સાત ઓસરીએ આણાં પાથર્યાં,
જોવા મળ્યું ભાવેણાનું લોક રે દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવાં તે નગર સાસરે.

કાકા બાપુએ બાને તેડાવીયાં,
કે'જો બા કાંઈ કરીઆવરની ખોટ રે દાજીરાજની કુંવર,
બાને જાવું તે નગર સાસરે.

ઘણી ખમ્મા કાકા બાપુ તમને,
આજને સમે મારા બાપુ હોય રે દાજીરાજની કુંવર
બાને જાવું તે નગર સાસરે.

માથું ઓળીને લીધાં મીઠડાં,
કે'જો બા કાંઈ કરીઆવરની ખોટ રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

બાને મળીને રોયાં ધ્રૂસકે,
નથી મારે માડીજાયો વીર રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

રૂપસંગ દેવીસંગ બાના કાકલા,
ઇ તમારે માડી જાયા વીર રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

અટારીએથી બાનો સાયબો જોઇ રહ્યા,
ક્યારે આવે ભાવેણાંનાં રૂપ રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

મેડીએથી બાનો સાસરો જોઈ રહ્યા,
ક્યારે આવે ભાવેણાનાં તેજ રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

ગોખેથી બાની શોકયું જોઈ રહી,
ક્યારે આવે ભાવેણાનું સાલ રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

સાતે શોકયું તે આવી મળવા,
ચાંપ્યાં છે કાંઇ રૂદિયાની સાથ રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

સાતે શોકયુંની આપેલ ચુંદડી,
ઓઢાડી ને કાળી પાડી ચીસ રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

અગર ચંદણનાં વાઢયાં કાકડાં,
તૂળસીનો નવ રાખ્યો કાંઈ પાર રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

સોનલા વરણી તે બાની ચે' બળે,
રૂપલા વરણો ઉડે છે કાંઇ ધૂંસ રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

હાથી ઝૂરે રે બાના ચોકમાં,
ઘોડા ઝૂરે ઘોડાની ઘોડહાર રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

સાચા મોતીની બાની મોજડી,
જઈ વીંખાણી જામનગર દરબાર રે દાજીરાજની કુંવર,
દાજીરાજનો દીવડો હાલ્યો સાસરે.

૬૧

દાદુભા

[ભાવનગરના આ ફટાયા રાજ યશસ્વી મહારાજા વજેસંગજીના ઓરમાયા ભાઇ હતા. શીહોરમાં જ રહેતા. ત્યાંથી ભાવનગર દરીઆનું પૂજન કરવા જતાં સાવકી માતાના વિષ-પ્રયોગથી એના પ્રાણ ગયાનું કહેવાય છે. વડારણોએ જ રચેલો આ રાસડો છે.]

§

સાવ રે સોનાનાં સોળ સોગઠાં,
રે રંગે રૂપાની ચોપાટ રે.
બેરૂ ભડીને બેઠા રમવા,
રે રમ્યા બાજીયું બેચાર રે.
લખી કાગળ વજેશંગ મોકલે,
રે દાદુભા દરીઓ પૂજવા આવો રે.
સો રે ઘોડાં ને હજાર હાથીડા,
રે દાદુભા દરીઓ પૂજવા જાય રે.
ઓરડે ઉભાં માતાજી બોલીયાં,
રાખો આપડાં રાજવડાંની રીત રે.
સોપારી મેલીને દરીઓ પૂજજો,
એ છે આપડાં રાજવડાંની રીત રે.
કેડે કટારાં ભાઇને વાંકડાં,
રે ભાઇને મહેલી તરવાર રે.
માથડે મેવાડાં ભાઇને મોળીઆં,
રે ભાઇને ખંભે ખાંતીલો ખેસ રે.
બાંયે બાજુબંધ બેરખા,
રે ભાઇને દસે આંગળીએ વેઢ રે.
પગે રાઠોડી ભાઇને મોજડી,
રે ભાઇની ચટકતી છે ચાલ્ય રે.
રોઝી ઘોડી ને પીળો ચાબખો,

રે દાદુભા પાતળીઓ અસવાર રે.
લીલું નાળીએર ને પીળો કળશીયો,
રે દાદુભા દરીઓ પૂજવા જાય રે.
ઢોલ નગારાં વાગે શોભતાં,
રે એને લોક ભરે સલામ રે.
ત્યાંથી દાદુએ ઘોડી ખેલવી,
રે આવ્યો દરીઆ મોઝાર રે.
સોપારી મેલીને દરીઓ પૂજીઓ,
રે રાખી રાજવડાની રીત રે.
દરીઓ પૂજીને પાછા વળીયા,
રે આવ્યા નાનલબાને મો'લ રે.
થાળ ભર્યો રે છગ મોતીએ,
રે ઉપર સરીફળ બેચાર રે.
પે'લાં વધાવ્યા કમળ ફુલડે,
રે પછી અડદ કેરે દાણે રે.
કળશામાં કામણ કીધલાં,
રે ગોઝારણ નાનલબાનાં કામ રે.
ત્યાંથી દાદુનાં માથાં દુખીઆં,
રે દાદુનાં મોઢડાં કાળાં મશ રે.
ઉઠો રજપૂતો ઉઠો હુલ કરો,
રે જાવું માતાજી દરબાર રે.
ઢોલ નગારાં વાગે ધ્રૂશકે,
રે એને લોક ભરે સલામ રે.
મૂઠી મરડીને લીધાં મીઠડાં,
રે એનાં મોઢડાં કાળાં મશ રે.
માતા મુણલબાએ પૂછીયું,
રે દાદુનાં મોઢડાં કાળાં મશ રે.

મારા સાવજને કોણે સાંકળ્યો,
રે દાદુનાં મોઢડાં કાળાં મશ રે.
ધોડચે જીવણીઆ ઢાળચે ઢોલીઆ,
રે સાચા મશરૂની તળાઈ રે.
અટલસું'નાં રે ઓશીકડાં,
રે સાચા ભેરવના ઓછાડ રે.
ચૈતર વૈશાકના તડકા દોયલા,
રે અમારાં માથડાં ફાટી જાય રે.
ધોડચે જીવણીઆ છોડચે રેઝડી,
નગરના વૈદડા તેડાવ્ય રે.
નાડયું થોભીને વૈદું બોલીયા,
રે આમાં કેનું'ય નથી કામ રે.
મારા દાદુને કેણે હાકલ્યો,
રે કેણે ખીલી લીધી જીભ રે.
બોલ્યે દાદલભા બોલ્યે દીકરા,
એક આપણુ કરીએ દલની વાત રે.
તેડાં આવ્યાં માડી શ્રીરામનાં,
વાતું કરશું ઓલ્યે અવતાર રે.
પાછલે પરોડીએ પરાણુ છાંડીયા,
રે દાદુનો કાળો થીયો કકળાટ રે.
અગર ચંદણુનાં વેર્યાં લાકડાં,
રે એને સુખડનો નૈ પાર રે
સોનલા સરખી દાદલની ચ્હેં બળે,
રૂપલો ઉડે ભાઇનો ધુંસ રે.
રાણીયું રૂવે રે રંગ મોલમાં,
દાસીયું ડેલીને દરબાર રે.

૪

રમકડાં

ગંભીર, અર્થભરપૂર રાસડાઓની સૃષ્ટિમાંથી આપણે આ રમકડાંના પ્રદેશમા દાખલ થઇએ છીએ. રાસડા લેનારી મંડળી જ્યારે મસ્તીએ ચડે ત્યારે ભાત ભાતની નૃત્ય-લીલા કરવા તલસતાં એનાં ઉન્મત્ત અંગોને તાલ અને ઢાળની આ વિધવિધ રમતો રમવી ગમે છે. રાસડે રાસડે જાણે કે નવી રમતોના નશો ચડે છે. હાથ પગનાં ડોલનોમાં કોણ જાણે કેટલા યે તાલ સંતાકુકડી રમે છે.

આ રમકડાંની અંદર પંખીના કિલકિલાટ કે પતંગીઆંની પાંખોના રંગબેરંગી ફરફરાટો જેવી મનોહર, તાલસ્વરોની કુદાકુદ છે. અર્થનાં ઉંડાણ કાંઇ કદાચ નહિ યે હોય. બસ ફક્ત અકેકે ઉમળકામાંથી આ પ્રત્યેક રાસ છૂટયો લાગે છે. સ્નેહનો, હર્ષનો કે રોષનો એકજ ઉમળકો શરૂઆતની એક બે રસતરબોળ પંક્તિઓમાં ઉછળી પડે છે. અને પછી તો એને વ્હેતો રાખવા માટે અમુક ચોકસ જ શબ્દોની ધારા ચાલુ થાય છે. પતંગને ચગાવવા જેમ દોર છૂટો મુકાય તેમ આ એક એક ઉમળકાને અગર કલ્પનાને જમાવવા માટે દાતણ, નાવણ, ભોજન, પોઢણ ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ વર્ણવાય છે. અગર અંગ પરનાં એક પછી એક વસ્ત્રાભૂષણોની હોંશો ને અકાંક્ષાઓ જોડી દેવાય છે.

પરંતુ તેમ છતાં એ બધાં કેવળ જોડકણાં તો નથી જ. પક્ષીઓના કિલકિલાટમાં કે મોજાંઓના કલકલ નાદમાં યે અર્થ તો છે. તેમ આમાં યે છે. દાતણ, નાવણ, ભોજન વગેરેની અગર કાંબીયું–કડલાં, ઝરમર–તુળસી, ગુજરી–ચુડલી કે ટીલડી–નથડી વગેરેની આ રાસોમાં રચાયલી ગોઠવણો કાંઇ ઘરના ઓરડાનાં ખુરસી ટેબલ જેવી કૃત્રિમ ગોઠવણો નથી. માત્ર શબ્દોની એ ગોઠવણો નથી. પણ ઉમળકાઓ ઝીલવાનાં એ સજીવન અને ભાવભરપૂર અંગો છે. વ્હાલાં સ્વજનને કે વિરલા મહેમાનને સત્કારવાનો ઉમળકો અંતરમાં આવવાની સાથે-

સાથે જ એ સત્કારનાર હૃદયને પ્રિયજન અતિથિની આખા દિવસની આતિથ્ય-વિધિ યાદ આવી જાય છે. તેમ જ સુંદરીઓ પોતાના વલ્લભો પ્રત્યે જ્યારે અમુક ઉમળકો અનુભવે છે, ત્યારે એને એના સૌભાગ્યના શણગારો વિષે-નાનાં મોટાં બધાં વસ્ત્રાભૂષણો વિષે અંતરમાં ગલગલીઆં થાય છે. હુલ્લાસ, આકાંક્ષા કે પ્રીતિના ઉભરા કાઢવા માટે આથી વધુ સ્વાભાવિક અન્ય કઇ વાતો હોય ? મોરલીના એકધારા સૂર પર જેમ નાગની ફેણુ ડોલી ઉઠે છે, તેમ નારી-હૃદયની પ્રત્યેક મધુર કલ્પના કે ઉર્મિ આંહી રાસડાના એકધારા તાલ-સૂર પર હીલોળા લ્યે છે. અસલની સુંદરીઓએ સ્વરોને તથા શબ્દોને કેટલી મમતાથી લાડ લડાવ્યા અને રમાડયા છે તે ભાન આ રાસડાઓ કરાવી આપે છે.

આ ગરબા લેનારીઓને પોતાના ગામની સમાજ-રચનાનું કેટલું તીવ્ર ભાન હતું તે પ્રથમના-ઉઘડતા રાસમાંથી જોવાય છે. પોતાનો એક ગરબો તૈયાર કરવા માટે ગામના બધા કારીગર 'વીરા'ઓને બોલાવે છે. અને આખરે એ ગરબે રમવા ગામની સ્ત્રીઓને સાદ કરે છે, તેમાંય વહુવારૂઓ ને દીકરીઓ જેવા સ્પષ્ટ ભેદ પાડે છે. વહુઓથી ગરબો ગવડાવાય નહિ. એકલાં સ્વર કાઢતાં મલાજો તૂટે. માટે એ તો ઝીલે; અને ગવરાવે દીકરીઓ. આ રીતે સુતારથી માંડી ગામના સમસ્ત કારીગર સમાજને હાથે તૈયાર થતાં એ ગાંડવી અને એ ગરબો તો પરસ્પર સંકળાયલા આખા સમાજ-જીવનના સૂચક મૂર્તિ-Symbol of rural Communal life-જેવા હતા.

અસલી અલંકારોની થોડી સમજાવટ જરૂરની લાગે છે:—

કડલાં ને કાંબીઆ	: પગમાં પહેરાવાનાં.
ચુડલી ને ગૂજરી	: હાથમાં ,,
ઝરમર ને તૂળસી	: ડોકે ,,
ઠોળીઆં ને વેળીઆં	: કાનમાં ,,
નથડી	: નાકમાં ,,
ટીલડી	: લલાટે ચોડવાની.

પછી તો જેટલા શણગારો સાંભરે તેટલી વાર રાસડો ચાલ્યા કરે.

૬૩

મારી સાહેલીનું બેડલું

છલકાતું આવે બેડલું,
મલપતી આવે નાર રે મારી સાહેલીનું બેડલું–
છલકાતું૦

મારા ગામના સૂતારી રે વીરા તુજને વીનવું,
મારી માંડવડી ઘડી લાવ્ય રે મારી સાહેલીનું બેડલું–
છલકાતું૦

મારા ગામના લુવારી રે વીરા તુજને વીનવું,
મારી માંડવડી મઢી લાવ્ય રે મારી સાહેલીનું બેડલું–
છલકાતું૦

મારા ગામના રંગારી રે વીરા તુજને વીનવું,
મારી માંડવડી રંગી લાવ્ય રે મારી સાહેલીનું બેડલું–
છલકાતું૦

મારા ગામના કુંભારી રે વીરા તુજને વીનવું,
મારે ગરબે કોડીયાં લાવ્ય રે મારી સાહેલીનું બેડલું–
છલકાતું૦

મારા ગામના પીંજારી રે વીરા તુજને વીનવું,
મારે ગરબે દીવેટયું લાવ્ય રે મારી સાહેલીનું બેડલું–
છલકાતું૦

મારા ગામના ઘાંચીડા રે વીરા તુજને વીનવું,
મારે ગરબે તેલ પૂરાવ્ય રે મારી સાહેલીનું બેડલું–
છલકાતું૦

મારા ગામના મોતીઆરા રે વીરા તુજને વીનવું,
મારો ગરબો ભલેરો રણુઝાર્ય રે મારી સાહેલીનું બેડલું–
છલકાતું૦

મારા ગામની વહુવારૂ રે ભાભી તમને વીનવું,
મારો ગરબો ભલેરો રમાડો રે મારી સાહેલીનું બેડલું–
છલકાતું૦

મારા ગામની દીકરીઓ રે બેની તમને વીનવું,
મારો ગરબો ભલેરો ગવરાવો રે મારી સાહેલીનું બેડલું–
છલકાતું૦

*ગુજરાતની ઠકરાણીઓ આ પ્રમાણે ગાય છે:

"ઝલકાતું આવે બેડલું,
"ઝલકાતી આવે નાર રે મારી લાલ રંગીલીનું બેડલું"

૬૪

ગરબે રમવા આવો

રાધાજીનાં ઉંચાં મંદિર નીચા મોલ, ઝરૂખે દીવા બળે રે લોલ.
રાધા રાણી ગરબે રમવા આવો સાહેલી સહુ ટોળે વળે રે લોલ.
ત્યાં છે મારા નરહરભાઈની ગોરી મુખડલે અમી ઝરે રે લોલ.
ત્યાં છે મારા .... ભાઈની ગોરી હથેળીએ હીરા જડયા રે લોલ.
ત્યાં છે મારા .... ભાઈની ગોરી પગડીએ પદમ જડયાં રે લોલ.
રાધાજીનાં૦

[એ રીતે જુદાં જુદાં નામ મૂકીને પાંચ પંક્તિઓ ફરી ફરી ગવાય છે.]

૬૫

ઘરે આવોને !

શેરી વળાવી સજ કરૂં, ઘરે આવોને;
શેરડીએ વેરૂં ફુલ, મારે ઘરે આવોને.
ઉતારા આપીશ ઓરડા, ઘરે આવોને;
મેડીના મો'લ જ દૈશ, મારે ઘરે આવોને—શેરી વળાવી૦
દાતણુ આપીશ દાડમી, ઘરે આવોને;
કણેરી કાંમ જ દેશ, મારે ઘરે આવોને—શેરી વળાવી૦
નાવણુ આપીશ કુંડીયું, ઘરે આવોને;
ઝીલણીયાં તળાવ દૈશ, મારે ઘરે આવોને—શેરી વળાવી૦
ભોજન આપીશ લાપસી, ઘરે આવોને;
સાકરીઓ કંસાર દૈશ. મારે ઘરે આવોને—શેરી વળાવી૦
મુખવાસ આપીશ એળચી, ઘરે આવોને;
પાન બીડલાં પચાસ દૈશ, મારે ઘરે આવોને—શેરી વળાવી૦
પોઢણુ આપીશ ઢોલીઆ, ઘરે આવોને;
હીંડોળા ખાટ જ દૈશ મારે ઘરે આવોને—શેરી વળાવી૦

૬૬

ગુલાબી ગજરો

ભૂલી ભૂલી ભૂલણુ મોતી બાગમાં રે,
મેરા ગુલાબી ગજરા હું તો ભૂલ ગઈ રે.
તમે દાતણુની વેળા ઘરે આવજો રે—મેરા ગુલાબી૦
તમે નાવણુની વેળા ઘરે આવજો રે—મેરા ગુલાબી૦
તમે ભોજનની વેળા ઘરે આવજો રે—મેરા ગુલાબી૦
તમે મુખવાસની વેળા ઘરે આવજો રે—મેરા ગુલાબી૦
તમે પોઢણુની વેળા ઘરે આવજો રે—મેરા ગુલાબી૦

૬૭

હીંડોળો

[સહજાનંદજી સ્વામીને સંબોધાયેલું લાગે છે.]

§

વડતાળે પુલવાડી હીંડોળો આંબાની ડાળ્ય,
રૂપાં કડાં બે ચાર, વા'લો મારો હીંચે હીંડોળો
આંબાની ડાળ્ય.

સોનાની સાંકળે નાંગર્યો રે હીંડોળો આંબાની ડાળ્ય,
રૂપા કડાં બે ચાર, વા'લો મારો હીંચે હીંડોળો
આંબાની ડાળ્ય.

પગે રાઠોડી મોજડી રે હીંડોળો આંબાની ડાળ્ય,
ચાલે ચટકતી ચાલ્ય, વા'લો મારો હીંચે હીંડોળો
આંબાની ડાળ્ય.

કેડે કટારાં વાંકડાં રે હીંડોળો આંબાની ડાળ્ય,
મરગલડી તરવાર્ય, વા'લો મારો હીંચે હીંડોળો
આંબાની ડાળ્ય.

બાંયે બાજુબંધ બેરખા રે હીંડોળો આંબાની ડાળ્ય,
દસે આંગળીએ વેઢ, વા'લો મારો હીંચે હીંડોળો
આંબાની ડાળ્ય.

માથે મેવાડાં મોળીઆં રે હીંડોળો આંબાની ડાળ્ય,
ખંભે ખાંતીલો ખેસ, વા'લો મારો હીંચે હીંડોળો
આંબાની ડાળ્ય.

૬૮

રંગમાં રોળ્યાં

સોના વાટકડી રે કેસર ઘોળ્યાં વાલમીઆ,
લીલો છે રંગનો છોડ, રંગમાં રોળ્યાં વાલમીઆ.
કેડ પરમાણે રે ઘાઘરો સોઈ વાલમીઆ,
ઓઢણીની બબ્બે જોડ્ય, રંગમાં રોળ્યાં વાલમીઆ.
પગ પરમાણે રે કડલાં સોઇ વાલમીઆ,
કાંબીયુંની બબ્બે જોડ્ય, રંગમાં રોળ્યાં વાલમીઆ.
હાથ પરમાણે રે ચૂડલો સોઇ વાલમીઆ,
ગૂજરીની બબ્બે જોડ્ય, રંગમાં રોળ્યાં વાલમીઆ.
ડોક પરમાણે રે હાણીયું સોઈ વાલમીઆ,
તૂળસીની બબ્બે જોડ્ય, રંગમાં રોળ્યાં વાલમીઆ.
નાક પરમાણે રે નથડી સોઇ વાલમીઆ,
ટીલડીની બબ્બે જોડ્ય, રંગમાં રોળ્યાં વાલમીઆ.
કાન પરમાણે રે ઠોળીઆં સોઇ વાલમીઆ,
વેળીઆંની બબ્બે જોડ્ય, રંગમાં રોળ્યાં વાલમીઆ.

૬૯

છેલ રમે ગેડી દડે

સોના ઇંઢોણી રૂપા બેડલું રે છેલ રમે ગેડી દડે,
પાણીડાં ગઇ'તી તળાવ રે છેલ રમે ગેડી દડે.
કાંઠે તે કાન ઘોડાં ખેલવે રે છેલ રમે ગેડી દડે,
કાન મને ઘડુલો ચડાવ્ય રે છેલ રમે ગેડી દડે.
તારો ઘડો તે ગોરી તોછડો રે છેલ રમે ગેડી દડે,
તું છો મારા ઘરડાની નાર રે છેલ રમે ગેડી દડે.
ફટ રે ગોઝારા ફટ પાપીઆ રે છેલ રમે ગેડી દડે,

તું છો મારો માડી જાયો વીર રે છેલ રમે ગેડી દડે.
કડચ રે હીંચોળી ઘડો મેં ચડયો છેલ રમે ગેડી દડે,
તૂટી મારા કમખાની કસ રે છેલ રમે ગેડી દડે.
ભાઈ રે દરજીડા વીરા વીનવું રે છેલ રમે ગેડી દડે,
ટાંકય મારા કમખાની કસ રે છેલ રમે ગેડી દડે.
બાંયે તે લખ્ય મારી બેનડી રે છેલ રમે ગેડી દડે,
ખડપે તે લખ્ય મારી શોકય રે છેલ રમે ગેડી દડે.
સાડલે તે લખ્ય સાસુ સાસરો રે છેલ રમે ગેડી દડે,
ઘુમટે તે લખ્ય મારો બાપ રે છેલ રમે ગેડી દડે.
કસે તે ટાંકય ઘમર ઘુઘરી રે છેલ રમે ગેડી દડે,
હૈડે તે લખ્ય નીલા મોર રે છેલ રમે ગેડી દડે.
જાતાં તે વાગે ઘમર ઘુઘરી રે છેલ રમે ગેડી દડે,
વળતાં ઝીંગોરે નીલા મોર રે છેલ રમે ગેડી દડે.

૭૦

લાલ લાલ જોગી

લાલ લાલ જોગી ભભૂત લાલ જોગી રે,
ભભૂત ભગવું તારી આંખ લાલ જોગી રે—લાલ લાલ૦
સોનીડાને હાટડે ગ્યાં'તાં લાલ જોગી રે,
કડલાં વેરાવતાં વાર લાગી લાલ જોગી રે—લાલ લાલ૦
મણીઆરાને હાટડે ગ્યાં'તાં લાલ જોગી રે,
ચુડલો વેરાવતાં વાર લાગી લાલ જોગી રે—લાલ લાલ૦
દોશીડાને હાટડે ગ્યાં'તાં લાલ જોગી રે,
મશરૂ વેરાવતાં વાર લાગી લાલ જોગી રે—લાલ લાલ જોગી૦
માળીડાને હાટડે ગ્યાં'તાં, લાલ જોગી રે,
ગજરા વેરાવતાં વાર લાગી લાલ જોગી રે—લાલ લાલ જોગી૦

૭૧
ઢાલણી જી રે

સાવ રે સોનાની મારી ઢાલણી જી રે.
રંગે રૂપાના પાયા જાદવરાય ઢાલણી જી રે.

સૂતારવાડે હું ગઇ'તી જી રે,
સૂતારૂં પોઢયા ઢાલીએ જી રે.
આવ્ય બાઈ બેસ્ય મારી બેનડી જી રે,
કરો ઢાલણીયુંનાં મૂલ રે જાદવરાય ઢાલણી જી રે.

સોનારવાડે હું ગઇ'તી જી રે,
સોનારી પોઢયા ઢાલીએ જી રે.
આવ્ય બાઈ બેસ્ય મારી બેનડી જી રે,
કરો ઝૂમણુલાનાં મૂલ રે જાદવરાય ઢાલણી જી રે.

મણીઆરવાડે હું ગઇ'તી જી રે,
મણીઆર પોઢયા ઢાલીએ જી રે,
આવ્ય બાઈ બેસ્ય મારી બેનડી જી રે,
કરો ચૂડલડાનાં મૂલ રે જાદવરાય ઢાલણી જી રે.

કસુંબીવાડે હું ગઇ'તી રે,
કસુંબી પોઢયા ઢાલીએ જી રે.
આવ્ય બાઇ બેસ્ય મારી બેનડી જી રે,
કરો ચુંદડીયુંનાં મૂલ રે જાદવરાય ઢાલણી જી રે.

લૂવારવાડે હું ગઇ'તી રે,
લૂવાર પોઢયા ઢાલીએ જી રે.
આવ્ય બાઈ બેસ્ય મારી બેનડી જી રે,
કરો દીવડલાનાં મૂલ રે જાદવરાય ઢાલણી જી રે.

પોઢે મોહનભાઈ પાતળા જી રે,
નાની વહુ ઢોળે વાય રે જાદવરાય ઢાલણી જી રે.

હાથે વછૂટયો વીંઝણો જી રે,
મુખડે વછૂટી ગાળ્ય રે જાદવરાય ઢોલણી જી રે.
નાની વહુ રીસે જાય છે જી રે,
સસરો મનાવા જાય રે જાદવરાય ઢોલણી જી રે.
સસરાની વાળી નૈ વળું જી રે,
જેઠ .... ભાઈ પાતળા જી રે.
રાશ પરોણો હાથમાં જી રે,
પરોણે પાછી વાળી જાદવરાય ઢોલણી જી રે.

૭૨
મે'માન આવ્યા

મે'માન આવ્યા તો ભલે આવ્યા,
કેદુની જોતી'તી વાટ મે'માન આવ્યા.
હેલ્ય ભરી જાઉં ઉતાવળી રે,
હૈડે હરખ ન માય મે'માન આવ્યા.
મે'માનને ઉતારા ઓરડા રે,
રાજાને મેડીના મોલ મે'માન આવ્યા.
મે'માનને દાતણ દાડમી રે,
રાજાને કણેરી કાંબ મે'માન આવ્યા.
મે'માનને નાવણ કુંડીયું રે,
રાજાને નદીયુંનાં નીર મે'માન આવ્યા.
મે'માનને ભોજન લાપસી રે,
રાજાને કઢીઅલ દૂધ મે'માન આવ્યા.
મે'માનને મુખવાસ એળચી રે,
રાજાને પાન પચાસ મે'માન આવ્યા.
મે'માનને પોઢણ ઢોલીઆ રે,
રાજાને હીંડોળા ખાટ મે'માન આવ્યા.

૭૩

સાયબા મોરા રે!

સાયબા મોરા રે
કડલાં ઘડાવો આધાર મારા અંગનાં.
કાચની ચૂડી,
ઝવેરની રૂડી,
ઝબૂકે મારા અંગમાં.

સાયબા મોરા રે
ઝરમર ઘડાવો આધાર મારા અંગના—કાચની.

એ પ્રમાણે દરેક અલંકારનું નામ દઈ ગવાય છે.

૭૪

મેલ્યને તીખારો!

સેલડીનો સાંઠો જાણે મધૂર રસ મીઠો
ગાંઠે ગાંઠે રસ પ્યારો પરદેસી તારો,
કોણ રે કરે પતીઆરો.

ઘાઘરો સીવડાવતાં તુને નવ જુગ થઇ ગીઆ,
ઓઢણીમાં મેલ્યને તીખારો—પરદેસી તારો.

કડલાં ઘડાવતાં તુને નવ જુગ થઈ ગીઆ,
કાંબીયુંમાં મેલ્યને તીખારો—પરદેસી તારો.

એજ પ્રમાણે દરેક બબ્બે અલંકારોનું નામ લઇને ગવાય છે.

૭૫

માયા ઉતારીએ ?

આસોપાલવના રાજ હીંચકા બંધાવજો;
અમે તમે દો દો હીંચકીએ બેસે તો રાજ,
અમ રે સાથે તે રાજ માયા ઉતારીએ ?

માયા ઉતારી રાજ નજરૂંમાં રાખજો;
નજરૂંથી વેગળા મ જાજો બેસો તો રાજ,
અમ રે સાથે તે રાજ માયા ઉતારીએ ?

શોકચની તે સારૂ રાજ કડલાં લૈ આવીયા;
અમ સારૂ કાંબીયું ન લાવ્યા બેસો તો રાજ,
અમ રે સાથે તે રાજ માયા ઉતારીએ ?

શોકચની તે સારૂ રાજ ગુજરી લઇ આવીયા;
અમ સારૂ ચૂડલી ન લાવ્યા બેસો તો રાજ,
અમ રે સાથે તે રાજ માયા ઉતારીએ ?

શોકચની તે સારૂ રાજ ઝરમર લૈ આવીયા;
અમ સારૂ તૂળસી ન લાવ્યા બેસો તો રાજ,
અમ રે સાથે તે રાજ માયા ઉતારીએ ?

શોકચની તે સારૂ રાજ નથડી લૈ આવીયા,
અમ સારૂ ટીલડી ન લાવ્યા બેસો તો રાજ,
અમ રે સાથે તે રાજ માયા ઉતારીએ ?

૭૬

ડાલ્ય ગલેમાં

હાર ગજરો ડાલ્ય ગલેમાં,
ગુલાબી ગજરો ડાલ્ય ગલેમાં.
આવ્ય બંગલેમાં બેસો બંગલેમાં—હાર૦

ઉતારા ઓરડા ને મેડીના મોલ છે,
આવ્ય બંગલેમાં બેસો બંગલેમાં—હાર૦
દાતણ દાડમી ને કણેરીની કાંમ છે,
આવ્ય બંગલેમાં બેસો બંગલેમાં—હાર૦
નાવણુ કુંડીયું ને નદીયુંના નીર છે,
આવ્ય બંગલેમાં બેસો બંગલેમાં—હાર૦
ભોજન લાપસી ને સાકરીઓ કંસાર છે,
આવ્ય બંગલેમાં બેસો બંગલેમાં—હાર૦
મુખવાસ એળચી ને પાંદ પચાસ છે,
આવ્ય બંગલેમાં બેસો બંગલેમાં—હાર૦
પોઢણુ ઢોલીઆ ને હીંડોળા ખાટ છે,
આવ્ય બંગલેમાં બેસો બંગલેમાં—હાર૦

૭૭.

સૂડો પડયો

મારી જવની વાડીમાં સૂડો પડયો,
નાહોલીઓ નાનું બાળ સૂડલો મેં ટોયો.
મારે પગ પરમાણે કડલાં,
મારી કાંબીએ રતન જડાવ્ય સૂડલો મેં ટોયો.
મારે કેડ પરમાણે ઘાઘરો,
મારી ઓઢણીએ મોતી જડાવ્ય સૂડલો મેં ટોયો.
મારી ડોક પરમાણે દાણીયું,
મારી તૂળસીએ રતન જડાવ્ય સૂડલો મેં ટોયો.
મારે હાથ પરમાણે ચુડલીયું,
મારી ગુજરીએ રતન જડાવ્ય સૂડલો મેં ટોયો.

એ પ્રમાણે કાન અને નાકના અલંકારો બોલાય છે.

૭૮

પાંદડી

પાંદડી છેડો ઢળકતો મેલ્ય.
પાંદડી ઘોડીલો વોરૂં તો સવા લાખનો,
પાંદડી છેડો ઢળકતો મેલ્ય.

પાંદડી ગઢ રે ચડું ને પવન ઉતરૂં—પાંદડી છેડો૦
પાંદડી....ભાઇના હાથમાં રમલ ખેલીઆં—પાંદડી છેડો૦
પાંદડી હાથીડા વોરૂં તો સવા લાખના—પાંદડી છેડો૦
પાંદડી....ભાઇના હાથમાં રમલ ખેલીઆં—પાંદડી છેડો૦
પાંદડી ઝોટીડા વોરૂં તો સવા લાખના—પાંદડી છેડો૦
પાંદડી કીયા ભાઇના હાથમાં રમલ ખેલીઆં—પાંદડી છેડો૦

૭૯

ભૂલી પડી

માન સરોવર ઝીલતાં તળી પડી.

પગ પરમાણે કડલાં લે આવજો,
કાંબીયુંની સરતે ભૂલી પડી માન સરોવર૦
કેડ પરમાણે ઘાઘરો લે આવજો,
ઓઢણીની સરતે ભૂલી પડી માન સરોવર૦
ડોક પરમાણે દાણીયું લે આવજો,
તૂળસીની સરતે ભૂલી પડી માન સરોવર૦
હાથ પરમાણે ચૂડલી લૈ આવજો,
ગૂજરીની સરતે ભૂલી પડી માન સરોવર૦
નાક પરમાણે નથડી લે આવજો,
ટીલડીની સરતે ભૂલી પડી માન સરોવર૦

૮૦

તુંબડ સાંધલ તેલની

[માથામાં નાખવાનું આ મધુર સુવાસવાળું તેલ આઓ સ્વ-હસ્તે બનાવતી. લગ્નમાં અને કરીયાવરમાં એનો ઉંચો મહિમા મનાતો. એવા, સૌભાગ્યની એંધાણી શા' તેલની ચોરી થાય તે પણ કાવ્યનો વિષય બની ગયો.]

§

અમદાવાદી બીજડું રે કાંઈ આવ્યું મારે દેશ,
વારી જાઉં તુંબડ સાંધલ તેલની.

તુંબડ બીજડ વાવીઆં રે કાંઈ વાવ્યાં સો ને સાઠ—વારી જાઉં૦
તુંબડ ખાતર નાખીઆં રે કાંઈ નાખ્યાં સો ને સાઠ—વારી જાઉં૦
તુંબડ પાણી સીંચીઆં રે કાંઈ સીંચ્યાં સો ને સાઠ—વારી જાઉં૦
તુંબડ બીજડ ઉગીઆં રે કાંઇ ઉગ્યાં સો ને સાઠ—વારી જાઉં૦
તુંબડ વેલા ચડીઆ રે કાંઈ ચડીઆ સો ને સાઠ—વારી જાઉં૦
તુંબડ ફુલડ ઉઘડ્યાં રે કાંઇ ઉઘડ્યાં સો ને સાઠ—વારી જાઉં૦
તુંબડ નેયાં પડીયાં રે કાંઇ પડીયાં સો ને સાઠ—વારી જાઉં૦
તુંબડ વીણી લીધી રે કાંઇ વીણી સો ને સાઠ—વારી જાઉં૦
ભાઈ સુતારી વીનવું રે મારી તુંબડ કોરી આલ્ય—વારી જાઉં૦
ભાઈ સોનીડા વીનવું રે મારી તુંબડ મઢી આલ્ય—વારી જાઉં૦
તુંબડ મઢી સારી રે વળગાડી સામી ભીંત—વારી જાઉં૦
તુંબડ ભરીયલ તેલ રે કાંઈ ભરીયાં સાંધલ તેલ—વારી જાઉં૦
ઘરમાં આવ્યા ચોર રે મારી તુંબડ ચોરી જાય—વારી જાઉં૦
ભાઈ પગીડા વીનવું રે મારી તુંબડ સગડ કાઢય—વારી જાઉં૦
સાચલે સગડ કાઢીઓ રે કાંઈ સુદ્દામડાના ચોર—વારી જાઉં૦

૮૧

ગિરધારી

હાં હાં રે ઘડૂલીઓ ચઢાવ્ય રે ગિરધારી;
ઘરે વાટચું જોવે છે મા મોરી રે
બેડલાં ચડાવ્ય રે ગિરધારી.

તારા હાથની કળાયું રે ગિરધારી,
જાણે સોનાની શરણાયું રે–બેડલાં૦

તારા હાથની હથેળી રે ગિરધારી,
જાણે બાવન પડની થાળી રે–બેડલાં૦

તારા હાથની આંગળીયું રે ગિરધારી,
જાણે ચોળા મગની ફળીયું રે–બેડલાં૦

તારા નાકલીયાની ડાંડી રે ગિરધારી,
જાણે દીવે છગ્યું માંડી રે–બેડલાં૦

તારા પેટડીઆનો ફાંદો રે ગિરધારી,
જાણે પૂનમ કેરો ચાંદો રે–બેડલાં૦

તારા માથાનો અંબોડો રે ગિરધારી,
જાણે છૂટયો તેજી ઘોડો રે–બેડલાં૦

તારી આંખનો ઉલાળો રે ગિરધારી,
જાણે વિજળીનો સબકારો રે–બેડલાં૦

તારા વાંસાનો વળાકો રે ગિરધારી,
જાણે સરપનો સડાકો રે–બેડલાં૦

લોક-શબ્દોનો કોષ

[ગુજરાતી બહેનો ભાઈઓને તળપદા કાઠીઆવાડી શબ્દો સમજવા મુશ્કેલ પડે છે તે સ્વાનુભવ પરથી આ કોષ આપ્યો છે.]

અ

અસતરી : સ્ત્રી
અંજવાળાં : પ્રકાશ
ઓરડીયા : ઓરડા
આકળાં : આકુળ વ્યાકુળ
આણાં : સાસરે જતી દીકરીને અપાતી વસ્ત્રાલંકારોની પહેરામણી
આંખ ઉઠી : આંખ દુઃખી
ઓતર : ઉત્તર
ઓબાળ : ચૂલામાં છાણાં લાકડાં ગોઠવવાં
અણવટ : પગની આંગળીના ઘરેણાં
અત ઘણું : અતિશય
આગમજાયો બેટડો : વિવાહ પહેલાં જ સ્ત્રીને જન્મેલો દીકરો
અણસાર : ચહેરાનો એક સરખો ઘાટ
અમલીઆં : અફીણ
ઓશીયાળો : પરવશ
ઓડા બાંધવા : છુપાઈને આડા ઉભા રહેવું

ક

કવળી : નાની
કોણીએ : કોણે
કચોળે નય (દૂધ) : છલોછલ ઉભરાય
કાછલાં : કટકા
કનૈયો કુંવર : કનૈયા જેવો રૂપાળો પુત્ર
કરંડ : ટોપલા
કોઢયુ : ઢોર બાંધવાની લાંબી જગ્યા : ગમાણ
કાજુ : સુદર
કૂંખીઆં : કાપડાની બગલનો ભાગ
કવળું : કપરૂં—વિકટ
કંકોડી : એ નામનું સુગંધી ઝાડ-નહાવાની ઔષધિ
કડકાઈ : ગુમાન
કાળડાં બાહુ : ભેંસો
કસુંબી : કપડાં રંગનારાઓ
કરીઆવર : દીકરીને કરેલી પહેરામણી
કાગ્રેરી કામ : કરેણ નામના ફુલ-ઝાડની ડાળખી

ખ

ખરલાની ત્રાક : ખરા લોઢાની મજબૂત ત્રાક
ખોરડા : ઘર—કુટુંબ
ખીલી લેવી (જીભ) : સીવી લેવી વાચા હરી લેવી
ખડપો : કાપડાની પાછળનો ભાગ

ગ

ગજીયો : રંગેલી ગજી : ચાળીયું
ગોરાંદે : સુંદર પત્ની
ગોઝારણ : હત્યા કરનારી
ગોંદરો : ગામનું પાદર, જ્યાં ગાયો ભેંસો એકઠી થાય

ઘ

ઘરડું : ઘર
ઘડૂલો : ઘડો

ઘોંટ્યો : ઉંઘી ગયો

ઘારણ મેલીઆં : ગાઢ નિદ્રા આવી ગઇ

ઘેઘુરાં : ઘણાં-ઉંડાં

ઘરચોળું : પરણ્યા પછી સ્ત્રીને પહેરવાનું મંગળ વસ્ત્ર

ઘોડહાર : ઘોડા બાંધવાનો તબેલો

ચ

ચૂડલી બ્હેન : ચૂડલાવાળી-સૌ-ભાગ્યવતી બ્હેન

ચોપેથી : ઝડપથી

છ

છોરૂ : છોકરાં

છીડી : વાડમાં પડેલો નાનો દરવાજો

જ

જીવણ : પતિ

જાણાં : જાણનારા-જ્ઞાની

જાડેરી જાન : સંખ્યાબંધ માણસોવાળી જાન

જાચું હીર : સાચું હીર

ઝ

ઝંઝેડવું : ખંખેરવું

ઝીંડવા : કપાસનાં લીલાં કાલાં

ઝંતરી : ઝંત્ર નામનું વાજીંત્ર વગાડનાર રાવળ લોકો

ઝાલ : આકોટા જેવું કાનનું ઘરેણું

ઝીંગોરે : ટૌકે

ઝોટીડા : ભેંસો

ઝીલવું : પાણી ભરવું

ટ

ટોલા : જૂંઓ (માથાની)

ટોડલીઓ : ટોડલો-કમાડ ઉપરનું બારસાખ

ટોયો (સૂડલો) : ખેતરમાંથી સૂડા નામના પંખીને ઉરાડવું. ખેતરમાંથી પંખી ઉરાડનારને 'ટોયો' કહે છે.

ઠ

ઠૂમરા : માળાના મોટા પારા

ઠોંઠ : તમાચો

ડ

ડાળીઆ : બાજઠ

ઢ

ઢરડીને : ખૂબ જોરથી

ત

તેવંતવડી : સરખી વયની

તીયા : ત્યાં

તરકડલા : સૂર્યનો તાપ

તરવારે ત્રણ ફૂમકાં : મોટાઇની નિશાની-મોટાઇ-મગરૂબી

તોલડી : દોણી-માટલી

ત્રંબાળુ :

તલધારી લાપસી : એક જાતનો ચોસલાં પાડેલો કંસાર

તીખારો : ચીનગારી

તળી પડી : પગનાં તળીયાં આળાં થઇ ગયાં

દ

દખણ : દક્ષિણ

દખણીનાં ચીર : દક્ષિણી વસ્ત્રો

દોશીડા : કાપડના વેપારી

દુવાગણ : અણમાનીતી

ધ

ધમળા : રંગવાળા બળદો

ધાબળી : કામળી

ધોવણું : ધોવાનાં કપડાં

ધીડી : દીકરી
ધોળીડા : બળદ
ધાઈને : દોડીને
ધોળુડાં ધણ : ગાયો
ધૂબકો : ફડકો

ન

નેવળી : નૂપુર
નેરા : નહેર જેવી નાની નદીઓ
નગટાવવું : કાતરાવવું
નખ્ખોદ : નાશ
નેવાં : તૂંબડીને બાઝતા ન ના તૂંબડા
નાગરવું : બાઝવું (નડ. સાથે)
નાહોલીઆ : પતિ

પ

પરણતડી : ગાતરી
પાહોલીઆ : પગ
પાણીડાની હાર્યું : સ્ત્રીઓ મળીને પાણી ભરવા જાય તે
પારેવડાં : પારેવાં-કબૂતર
પારખાં : પરીક્ષા
પીરીયું : પીયર
પેટ : સંતાન
પસલીઆત વીર : બ્હેનને વીર-પસલી દેનારો ભાઇ
પાસાબંધી કેડીયું : અસલના કાઠીઓ વગેરે કોમોના મરદો પહેરે છે તેવી, છાતીની એક બાજુએ કસો વડે બંધાતી, ચપોચપ બાંયો વાળી બંડી
પરોણો : લાકડી

ફ

ફુલ ફગરનો ઘાઘરો : ઘેરદાર ઘાઘરો

બ

બોલડીયા : બોલેલા શબ્દો
બેલાડય : સાથો સાથ : જોડીમાં
બલોયાં : ચૂડલા
બાંધણી : દોરા વતી બાંધી બાંધીને ભાત પાડેલી હોય તેવું ઓઢણું
બુલાખ : મુસલમાન સ્ત્રીઓને નાકમાં પહેરવાની વાળી
બખીઆ : ટેભા

ભ

ભીનલો : શ્યામ
ભાડાતી : ભાડે ગાડું હાંકનાર
ભેડા : કિનારા
ભાવેણું : ભાવનગરનું લાડકવાયું નામ.

મ

મોળો : પેટમાં ઉચાળો ચૂંક છે તે દર્દ
મૂછે ત્રણ લીંબુ : મોટાઇ અને બહાદૂરીની નિશાની. બહાદૂર હોય તેને ઉદ્દેશીને કહેવાય છે કે "એની મૂછે ત્રણ લીંબુ લટકે છે:" એટલે કે, એવી ભરાવદાર મૂછો એ રાખે છે.
મોઢે મશ ઢળી : મ્હોં ઝાંખું પડયું
મોળવું : કાપવું
મોળીઆં : કાપડાની બાંયે ચોડેલી સોનેરી કોર
મલૂગર : ઘટાદાર
મોકળાણ : છૂટ. સ્વતંત્રતા
મોર (વાંસાના) : બરડાનો વચલો ભાગ.
માણીગર : વીર પુરૂષ.
મીઠાશુંની છાકમ છોળ : મીઠાઇની છૂટે હાથે મિજબાની
મોરીયું : ઢોરને મ્હોંયે બાંધવાની દોરી

માફા : લાલ કપડાના ઘૂમ્મટ (ગાડા ઉપરના)

મોરલા (કડીયાના) : કેડીયાની પીઠ પર બન્ને બાજુ દોરા વતી સીવીને કરેલી નકસી

મણીઆરા : ચૂડલી વગેરે સામાન વેચનારાઓ

માંડવડી : માંડવા ગરણી

મોતીઆરા : મોતી, સોનાના વરખ, સતારા, વગેરે શોભાના સામાન વેચનારા.

ર

રઢીયાળી : સુંદર

રથડા : બળદ જોડીને ચલાવાતી મોટી ઘંટીઓ

રોતાં રસકતાં : અત્યંત રડતાં

રહ રહ રૂવે : છાતીફાટ રડે

રીડીયા : બૂમાબૂમ

રાજેસર : રાજેશ્વર

રેણાક : રહેઠાણ—વતન

રોઝડી : રોઝી જાતની ઘોડી

રાશ : દોરડું

રમલ : પાસાની રમત

લ

લેલાડ : લલાટ

લધ્ધર વધ્ધર : ફાટેલો

લોઢ્યું : સોઝા (ચાબુક અગર લાકડીના પ્રહારના)

લાંક : કોર

રેષ : અટલસ

વ

વાળોયો : વાલોળ નામના શીંગોનો છોડ.

વઉવારૂ : વહુ

વેરણ : દુશ્મન (સ્ત્રી જાતિ)

વીંછીયા : પગની આંગળીનાં ઘરેણું

વાઘ : લગામ

વખડાં : વિષ

વેર઼ી : વેરી

શ

શીયાક : શાક

સ

સમકાવવો : તળવો

સાયબો : પતિ

સમસમવું : પીડાવું

સમદર લેર : સમૂદ્રની છોળ

સોંડ : ઘાણ—નાશ

સુવાગણ : સૌભાગ્યવતી—માનેતી

સબોડવો : મારવો

સોનાની શરણાયે : શરણાઇના વાદ્ય વડે થતાં શુભ શકુને

સારથીઆ : સાથીઓ

સાંધલ તેલ : ધુપેલ તેલ

હ

હમચી ખુંદવી : રાસડા રમવા

હલકે : જલદી

હેલ્ય : પાણીનું બેડું

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

ના

આ વર્ષનાં પ્રકાશનો

* * *

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સૌરાષ્ટ્રની રસધારા : ભાગ પાંચમો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ગુજરાતનો [illegible]

[illegible]

[illegible]

કિં. ૦-૬-૦

* * *

સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય : [illegible] : રાણપુર